

Makale Künyesi (Araştırma): Turan, M. (2024). Türkçe manzum sözlük şerhlerinden şerh-i lügat-i Keskin. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 790-823.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1500099>

TÜRKÇE MANZUM SÖZLÜK ŞERHLERİNDEN ŞERH-İ LÜGAT-İ KESKİN

Muhittin TURAN¹

ÖZET

Aruz vezni, dil bilgisi, belagat, edebiyat, kültür öğretimi vb. konularda özellikle küçük yaştaki çocukların tahsil hayatındaki gelişimi için kaleme alınan ama genelde herkese hitap ederek Türk kültür ve edebiyatında önemli bir yer edinen manzum sözlüklere zaman içerisinde çeşitli şerhler yazıldığı bilinmektedir. Bu şerhlerin en genel anlamıyla kültür aktarımında manzum sözlüklerden daha büyük bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Çünkü bir ders kitabı niteliğinde olan bu şerhlerin barındırdıkları dil, edebiyat ve kültür hazineleri, manzum sözlüklerdeki bilgilere de eklenmiştir. Böylece bu eserlerin Türk edebiyatının mühim bir parçasını teşkil etmiş ve öğrencilerin/okuyucuların kültürel ve ilmî gelişiminde önemli roller üstlenmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu şerhlerden biri de Denizlili Mustafa bin Osman Keskin'in üç dilli (Türkçe, Farsça, Arapça) ve *Tuhfe-i Şâhidî*'ye nazire olarak XVIII. yüzyılda kaleme alınan *Manzûme-i Keskin*'ine yapılan Türkçe şerhtir. *Şerh-i Lügat-i Keskin* adını alan bu şerh, şimdiki bilgilerimize göre *Manzûme-i Keskin*'e yapılan tek şerhtir. Katalog çalışmaları neticesinde eserin tek nüshasına ulaşılabılmıştır. Sondan oldukça eksik olan bu nüshada şârihin adı ve eserin yazılış tarihi yoktur. Bir dibace ve beş sözlük bölümünden oluşan eserde, kelimelerin okunuşları, anlamları, müştakları, çokluk şekilleri, kemmiyyet ve keyfiyyetleri vb. açıklanmış, vezin bilgileri verilmiştir. Zemin metinde manzumenin adının *Manzûme-i Keskin* yerine *Mefââtihü'l-Hikem* olarak verilmesi dikkat çekicidir. Şârihin zemin metne olan teklif ve eleştirilerinin çokluğu şerhin diğer bir özelliğidir. Şârih, nâzımın (Mustafa bin Osman Keskin) nazmettiği bazı beyitlerin yerine, doğru olduğunu düşündüğü beyitleri teklif eder. Bu şekilde verilen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarının daha rahat bulunması, beytin içerisindeki dizimlerinin daha düzgün olacağı düşünülmüştür. Zemin metnin hiçbir *Manzûme-i Keskin* nüshasına benzemediği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle öteki nüshalardan birçok farklılıkla ayrılmaktadır. Şerhte verilen bilgiler ışığında manzumenin Mustafa bin Osman Keskin'e aidiyetinde şüphe yoktur. Dolayısıyla şerhin kataloglarda tespit edilemeyen bir *Manzûme-i Keskin* nüshası üzerine inşa edilmiş olduğunu görürüz. Bu ve diğer bazı özellikler, incelenen metnin kıymetini artırmış olmaktadır. Bu yazıda *Şerh-i Lügat-i Keskin*'in tanıtılması hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Manzum sözlük şerhi, *şerh-i lügat-i Keskin*, *manzûme-i Keskin*.

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doç. Dr. muhit_33@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1499-7916>

GİRİŞ

Manzum sözlük şerhleri kültür, dil ve edebiyat tarihimizde önemli bir yere sahiptir. Diğer şerhlerde olduğu gibi manzum sözlük şerhleri de umumiyetle yüksek tahsil görmüş, devlet memurluğu ve bilhassa müderrislik yapmış kişiler tarafından kaleme alınır. Bu şerhler herkesi muhatap almakla birlikte özellikle öğrencilerin bu alandaki yeterliliklerini artırmakta ve öğretmenlere bir ders kitabı görünümü arz etmektedir (Turan, 2023, s. XIII).

Şârihler, beyitten hemen sonra Arapça, Farsça veya Türkçe kelimelerin okunuşlarını (telaffuz), tarihî süreç içerisinde varsa arkaik örnekleriyle birlikte kazandığı anlamlarını, varyantlarını, çokluklarını, müstakillerini (etimolojik açıklamalar), kemmiyet ve keyfiyetlerini verirler. Manzum sözlüklerin amaçlarına uygun olarak özellikle vezinle ilgili istilâhlar, bahirler ve edebî kavramlar bu şerhlerde önemli yer tutar. Bu bilgiler aynı zamanda bu şerhlerin yazılma sebeplerinden en önemlileridir.

Manzum sözlük şerhlerinin kaynaklarının kahir ekseriyetini tarihî Türkçe, Arapça ve Farsça sözlükler; belagat ve dil bilgisi kitapları; aruz risaleleri; şerh kitapları; tarihî, coğrafi ve ansiklopedik eserler; divanlar, müstakil mesneviler; tefsir, hadis, kelâm konusunda kaleme alınmış eserler oluşturur. Şârihlerin şerh ettiği manzume hakkında bazı teklif ve eleştiriler getirmesi ve zemin metnin nüsha farklarını verebilmesi, bu şerhlerin diğer özellikleri arasında sayılabilir.

1. MANZÛME-İ KESKİN HAKKINDA MUHTASAR VE HATIRLATICI BİLGİLER

Üç dilli (Türkçe, Farsça, Arapça) bir manzum sözlük olan Manzûme-i Keskin², Kasım 1757 ile Eylül 1758 tarihleri arasında (Kılıç, 2009, s. 23) Denizlili ve baba ve dedeleri münasebetiyle “Keskin” lakabıyla tanınmış Mustafa bin Osman tarafından kaleme alınmıştır. 85 beyitlik bir mukaddime, 27 bölümlük sözlük, sayıları veren “Der-Beyân-ı Aded” ve ebced hesabı ile ilgili bilgiler veren “Der-Beyân-ı Hisâb-ı Ebced” ve dua olmak üzere toplam 5 bölüm ve 431 beyitten oluşur. 12 bahrin kullanıldığı eserde 2355 kelime (Kılıç, 2009, s. 29) birbirine karşılık olarak gösterilmiştir. Mukaddime, 27. manzume, “Der-Beyân-ı Aded”, “Der-Beyân-ı Hisâb-ı Ebced” mesnevi nazım şekliyle, 1-26. manzumeler ve dua/eserin tamamlandığını bildiren manzume gazel nazım şekliyle kaleme alınmıştır.

Sözlüğün önemli özelliklerinden birisi, bazı Arapça ve Farsça kelimelere karşılıkların yine bu dillerden alınmış ancak Türkçeleşmiş kelimelerle -mesela Arapça “ravza” ile Farsça “bâğ” kelimelerine Türkçe karşılık olarak “bâğçe” kelimesinin gösterilmesi gibi- verilmiş olmasıdır³ (Kılıç, 2009, s. 31).

Nazım, Allah’a hamd ve Peygamber’e salavattan sonra *Tuhfe-i Şâhidî*’yi ezberlediğini, bunun kendisine çok faydalı ve lügat ilminin her ilmin anahtarı olduğunu ve herkesi “zeki yaptığını” söyler:

² Eser yayımlanmıştır (Kılıç, 2009).

³ Bu durum, ileride de görüleceği gibi metnin şerhinde de mevcuttur.

Çün evvel Şâhidî'yi itdüm ezber
Lügat 'ilminde meftûh oldu çok der

Lügat oldu çü her 'ilmün kilîdi
Lügat 'ilmi zekî eyler belîdi (Kılıç, 2009, s. 37)

Eserinin üç dilli ve *Tuhfe-i Şâhidî*'ye bir nazire olduğunu ama ondan ve *Lügat-i Ferišteoğlu*'ndan "daha güzel" yazdığını söyler:

'Arab Türkî lisân-ı Fûrs-i fende
Pesendîde ider şâhân u bende

O tuhfe *Şâhidî*'ye ola tanzîr
Dağı andan da bihter ola ey mîr

...

Bunu bil *Şâhidî*'den kıl ferâgat
Ferişte Oğlu'na dağı ne hâcet (Kılıç, 2009, s. 38, 39)

Nâzım, her kıt'anın sonuna *Tuhfe-i Şâhidî*'den iki mısra eklediğini belirtir:

Dü mışrâ' dağı tuhfe *Şâhidî*'den
Ziyâde cem' ü vaz' itdüm anı ben (Kılıç, 2009, s. 39)

Eserinin adını 55. beyitte anar:

Bu minvâl üzre tuhfem oldu itmâm
Didüm *Manzûme-i Keskin* aña nâm (Kılıç, 2009, s. 39)

2. ŞERH-İ LÜGAT-İ KESKİN'İN İNCELENMESİ

2.1. Nüsha Tavsifi

Bilinen tek nüshası Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 19 Hk 1911 numarada *Şerh-i Lügat-i Keskin* adıyla kayıtlıdır. Nesih hatla yazılmış olan eser 2a-48a sayfaları arasındadır. Dış ölçüleri 190x127, iç ölçüleri 138x75 milimetredir. Sırtı bordo meşin, mavi kâğıt kaplı ve ciltlidir. Şârihin veya müstensihinin adı ve telif tarihi yoktur. Eser sondan noksandır.

Baş: Bi'smi'llâhi'r-Raḥmâni'r-Raḥîm

El-ḥamdüli'llâhi'l-lezî faẓẓala'l-insân 'alâ-sâ'iri'l-ḥayvân (1b)

Son: ... gürüh-ı zenân ikişer her dü meşnâ. Zâke ‘Arabîde (48a)

2.2. Şerhe Esas Alınan Manzum Sözlük (Zemin Metin) Hakkında

Şerhteki beyitler ve bahirler, beş nüshası incelenerek yeni yazıya aktarılan matbu *Manzûme-i Keskin* (Kılıç, 2009)’den çok farklıdır. Şerhteki beyitlerin yerleri, beyitlerdeki kelimeler ve bahir adlarının *Manzûme-i Keskin*’in nüshalarından çok farklı olması eserin, söz konusu sözlüğün başka bir nüshasının şerhi olduğu ya da şârihin Mustafa bin Osman Keskin adına yeni bir nüsha kaleme aldığı ve hatta başka bir eserin şerh edildiği ihtimallerini akla getirmektedir. Bunun yanında sözlüğün nüshaları incelendiğinde⁴ hepsinde eserin adı *Manzûme-i Keskin* olarak geçmekte fakat şerhte manzumenin adı *Mefâtihü’l-Hikem* olarak kaydedilmektedir:

Risâlem Keskin oldu çün ser-encâm

Mefâtihü’l-Hikem didüm aña nâm (18a-18b)

Şerhin özellikle dibacesinden edindiğimiz bilgiler bize eserin Mustafa bin Osman Keskin’in vücuda getirdiği manzum sözlüğün şerhi olduğu bilgisini net bir şekilde vermektedir:

Keskin merhûm dahı bu üslûb-ı pesendide üzere bu risâleyi nazm eyleyüp ‘Arabî ve Fârisî lügâtinden niçe dürr ü cevher derc eylemiş (2a).

Eserin başka bir yaprağında da nâzımın adı ve babasının “Keskin” lakabıyla tanındığı bilgisine yer verilir:

Nâzım-ı merhûm Muştafâ bin ‘Osmân, kendi ve eb ü ceddî “Keskin” ile meşhûrlardur (11a).

Şerhin esas alındığı manzumede nâzımın nereli olduğu şöyle bildirilir:

Deñizli kişveri Kâdî küyinden

Olur aşlum ki ışgâ ilkin sen (18b)

Yine zemin metinde Keskin’in adı geçmektedir:

Kim ider Keskin’i hayr ile dil-şâd

Şefî eş mefhar-i peygamberân bād (24b)

Tüm bu bilgiler şerh edilen zemin metnin, babası ve dedeleri “Keskin” adıyla şöhret bulmuş olan “nâzım-ı merhûm Muştafâ bin Osmân”a ait olduğu bilgisinin doğruluğunu teyit etmektedir. Şârihin zemin metne teklif ve eleştiriler getirmiş olması Mustafa bin

⁴ Kılıç’ın ilgili eserinde (2009, s. 23, 27) incelediği beş nüsha dışında beş nüsha daha tarafımızdan incelenmiştir: *Nazîre-i Tuhfe-i Şâhidî*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü BY00006088/1; *Tuhfe-i Keskin*, Süleymaniye Kütüphanesi, 07398-001; *Manzûme-i Keskin*, Millet Kütüphanesi, AEmnz1275; *Manzûme-i Keskin*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1908; *Nazîre-i Tuhfe-i Şâhidî*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, BY00006088/1.

Osman Keskin adına yeni bir sözlük yazmadığını da ortaya koyduğundan *Manzûme-i Keskin*'in elimizde olmayan farklı ve yeni bir nüshası⁵ ile karşılaşıldığı söylenebilir.

2.3. Şerh-i Lügat-i Keskin'in Tertibi Hakkında

Sondan eksik olan eserin dibace bölümünde telif tarihi, şârihinin adı hakkında bilgi yoktur. Bu nüshada eser, altı bölümden oluşur. 2b'den itibaren "El-kıṭ'atü'l-ülâ" başlığıyla "dibace"ye başlar. Bu bölüm 1b-25a sayfaları arasındadır. 25a'dan itibaren "El-kıṭ'atü's-şâniye mine'l-baḥri'l-hezeci'l-müşemmeni's-sâlim" başlığıyla birinci sözlük kısmının şerhine geçilir. 32b'den itibaren "[El-kıṭ'atü']s-şâliye mine'l-baḥri'l-münserihî'l-meksûfi'l-maṭvî" başlığıyla ikinci sözlük bölümü; 36a'dan itibaren "El-kıṭ'atü'r-râbi'a mine'l-baḥri'r-recezi'l-müşemmen" başlığıyla üçüncü sözlük bölümü; 40a'dan itibaren "El-kıṭ'atü'l-hâmise mine'l-baḥri'l-müctessi'l-maḥbûn ve'l-maḥşûr" başlığıyla dördüncü sözlük bölümü ve 45b'den itibaren de "El-kıṭ'atü's-sâdisye mine'l-baḥri'l-müteḳâribi's-sâlim" başlığıyla beşinci sözlük bölümü yer alır. Bu şekilde sondan eksik olan eser nihayete erer.

Şerh, Allah'a Arapça hamd ve senadan sonra hadis olduğu rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in Arapça ve Farsçanın "cennet ehlinin dili" olduğu konusundaki sözü verilir:

"Lisânü ehl-i cennet fi'l-cennet 'Arabî ve Derî"⁶ (1b).

Şârih, Mustafa bin Osman Keskin'in söz konusu eserinden "lügat denizinden inciler çıkarıp nazım ipliğine dizdiğini" söyler:

Egerçi bi-'inâyeti'llâhi te'âlâ kā'ide-i mezkûr üzere nazm-ı lügat mümteni' degül idi ammâ nâzım-ı merhûm zaḥmet ihtiyâr idüp baḥr-i lügâtden cevâhir-i 'adîde ihrâc ve silk-i nazma tanzîm eylemiş (2a).

Manzum sözlüklerin hazırlanış şekliyle ilgili bilgiler verilir. Genel manzum sözlük tertiplerinde olduğu gibi Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının birkaç kelime ile önce veya sonra hemen yanlarına verildiği söylenir:

Erbâb-ı dânişe ḥafî degüldür ki tertîb-i lügât-ı manzûmede müsta'mel olan lafz-ı 'Arabî ve Fârisî zıkr olunup ma'nâsı muḳaddem yâ mu'aḥḥar bir ve yâhud birkaç kelime ve ma'naları tertîb üzere taṣîr yâ ikisi bir yirde olup mâ-ḳabllerinde muḳaddemüñ ve mâ-ba'dlarında mu'aḥḥirüñ lafzı yâ tercemesi vâki' olur (1b-2a).

Şârih, Mustafa bin Osman Keskin'in *Manzûme-i Keskin*'ine yaptığı bu şerhin yukarıda andığı tertibe aykırı olan beyitlerini de ele aldığını ve bunların doğrularını verdiğini söyler:

Bu manzûmede mezkûre muḥâlif olan ebyât tebdîl ü tertîb-i mezkûr üzere taḥrîr olunmuşdur (2a).

⁵ Bu durumda incelediğimiz metnin tamamı ya da tamamına yakını elimizde bulunsaydı şerhin esas alındığı manzume Latin harflerine aktararak yeni bir nüsha oluşturulabilirdi fakat metnin sadece bir dibace ve beş sözlük bölümü elimizde mevcut olduğundan böyle bir işlem yapılmamıştır.

⁶ Diğer manzum sözlük şerhlerinde bu ifade "Lisânü ehli cenneti'l-'Arabiyye ve'l-Fârisiyye ed-Deriyye" şeklinde de geçmektedir. Anlamı: "Cennet ehlinin dili Arapça ve Farsçadır."

Şârih, söz konusu lügatteki mevcut kelimeleri yazdıktan sonra bildiği ve onların yerine uygun bulduklarını da ekleyerek şerhi o şekilde yaptığını söyler:

...ve muharrer olan lügâtden manzûr-ı fakîr-i mu‘terifü’t-takşîr olan kütübde mevcûd olmayanlardan ‘adîmü’l-vücûd olmayanları dağı şâzz olduğı mağall-i irtiyâb olmamağla ba‘de’t-tahrîr, muğtali‘ olmaduğumuz işâret ve mağalline mevcûd olan lügâtden kelime-i âğhar tahrîr olunmuşdur (2a).

2.4. Sebeb-i Teşrîh

“Hz. Peygamber’in övdüğü kişiler arasında saydığımı” belirttiği “nazım erbabı” ve “Mustafa bin Osman Keskin”, “bazı Arapça ve Farsça kelimelerin manalarını akıcı ve belîğ bir şekilde anlatmış kimi kelimelerin de üç dildeki (Türkçe, Arapça, Farsça) anlamlarını vermiş, Arapça ve Farsça inci ve cevher mesabesinde birçok kelime vermiştir.” Bu açıklamaları yeterli bulmayan şârih, Arapça ve Farsça kelimelerin hareke ve anlamlarının açıklanmaya muhtaç olduğunu düşünür. Aynı zamanda kelimelerin anlamlarına vâkıf olmayan öğrencilere, öğrenmeye açık olan okuyuculara ve lügat öğrenmek isteyenlere bu kelimelerin anlamlarını açıklamak; kelimenin Arapça veya Farsça olup olmadığını bilmeyenlerin de bu kelimeleri başkalarına yanlış öğretmelerini engellemek için şerhe başladığını söylemektedir:

Memdûh-ı Habîb-i Hudâ olan erbâb-ı nazmuğ ba‘zı ‘Arabî ve ba‘zı Fârisî lügâtüğ ma‘ânîsini nazm-ı selîs [ve] bedî‘ü’l-üslûb ile beyân ve kimi elsine-i selâseyi cem‘ eylemiş Keskin merhûm dağı bu üslûb-ı pesendîde üzere bu risâleyi nazm eyleyüp ‘Arabî ve Fârisî lügâtinden niçe dürr ü cevher derc eylemiş. Lâkin hareke ve hurûf-ı ‘Arabiyye ve ‘Acemiyyesini beyân ider şerhe muhtâc olmağla ma‘a-killeti’l-bizâ‘a şerhine şurû‘ olundu.. ve henüz ma‘nâsını fehme kâdir olmayan müte‘allimân-ı zamân ba‘zı nev-heveslere zu‘mınca ta‘lîm hevesiyle takdîm ü te‘hîr ve ‘Arabî ve ‘Acemîsini fark itmeyüp şâhib-i zihni müstakîm kâbil-i ta‘lîm olanları kendüleri gibi bî-‘irfân eylemege bâ‘is olmaları mülâhazadan ba‘îd olmamağla şerh olunmağ münâsib görüldü (2a).

Dibacenin sonunda şârih, kelimelerin, kendisinin bilmediği veya diğer sözlüklerden gözden kaçırdığı anlamları okuyucuların buldukları takdirde nüshanın kenarına not etmelerini istirham eder:

Nâzırından mercûdur ki kuşurumızı ‘afv ve ittîlâ‘ımız olmayan lügâtüğ isti‘mâline müteyakkin olduklarında ‘alâ-vechi’s-şihha kenâr-ı nüshaya sebt buyuralar ammâ her muttaşif-ı cehl-i mürekkeb kendü zu‘mınca taşhîh kaydına düşüp şarf-ı evkâtle cem‘olunan nüshayı mücerred-i vehmle zihni gibi sakîm ve nâ-müstakîm eylemekden ihtirâz eyleye (2b).

2.5. Şerhin Kaynakları

Şârih, eserini zenginleştirmek için diğer şerhlerde olduğu gibi bazı kaynaklardan istifade etmiştir. Bu kaynaklardan bazılarında sadece müellif adının bazılarında eser adının bazılarında da her ikisinin yer aldığı görülür. Bu kaynaklar divan, sözlük, dil ve belagat kitaplarından, şerh ve aruz türü eserlerden oluşur.

Dakâyıku'l-Hakâyık (Kemâl Paşazâde):

Eserde Kemâl Paşa-zâde (öl. 1534)'den eserinin adı belirtilmeksizin sadece Farsça kelimelerin açıklaması için alıntılar yapılmıştır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda alıntıların muhtemelen Kemâl Paşa-zâde'nin *Dekâyıku'l-Hakâyık*⁷ ismindeki Farsçadaki birtakım eş sesli ve eş anlamlı sözcükler arasındaki farkları anlatan eserinden alındığı söylenebilir.

Zemîn, feth-i zâ-i mu'ceme ile 'yer' ma'nâsınadır ki 'Arabîde 'arz' dirler. Kemâl Pâşâ-zâde merhûm 'lafz-ı mürekkebdür, bir 'cüz'-i sük' ma'nâsına olan 'zem'dür, hâkûñ tâbî'ati bârid ve yâbis olmağla şovukluk muqarrerdür veyâ harf-i nisbet ve nûn te'kîd içündür' demiş (5b).

Âsumân, Fârisîde medd-i hemze ile bunda "gök" ma'nâsınadır. Kemâl Pâşâ-zâde, 'bir 'cüz'i degirmân' ma'nâsına olan ? cüz'i mânîsten'den müştak 'mân'dur. Ma'nâ-yı terkîb degirmâna beñzeyicidir. Göge âsumân ıtlâkı ma'nâ-yı terkîbinüñ anda taħaqquķı i'tibârıyladır. Galebe-i isti'mâlle 'alem menzilesine varmışdır' demiş (5b).

Divan (Kemâl-i Hucendî):

Şerhte Kemâl-i Hucendî (öl. 1401)'den yapılan alıntı da sadece bir beyittir. Bu beyit, kendisinin yaklaşık 8000 beyit ihtiva eden ve genellikle gazel, kıta ve rubâilerden oluşan (Şahinoğlu, 2022, s. 226) divanıdır:

Sîb, Fârisîde kesr-i sîn-i mühmele ve sükûn-ı yâ-i tahtânî ile "elma"ya dirler, Kemâl-i Hucendî demişdir. Beyt:

Güfem ez-sîb-i Semerqandî bih ez-nâr-ı Hucend

Bâ-zenehdân u leb çün kand-i güftâ bih nebûd⁸ (16a)

El-Kitâb (Sîbeveyhi):

Tam adı Ebû Bişr Amr bin Osmân bin Kanber el-Hârisî olan Sîbeveyhi (öl. 796), Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan hacimli eserin, yani *el-Kitâb*'ın yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisidir. *El-Kitâb*, grameri, lügatı ve edebiyatı ile bütün dil ilimlerinin esaslarını özgün üslup ve terminolojisiyle muhtevasında bulduran ilk kapsamlı eserdir (Özbalıkcı, 2009, s. 130, 132). Şerhte Sîbeveyhi'nin "Allâh" lafzının aslının "Îlâh" olduğu bilgisini vermesi münasebetiyle yer alır:

Allâh, ism-i zât-ı müstecmi'-i şîfâtdur. Aşlı bâb-ı şâlişden veznen ve ma'nen 'ibâdet gibi olan 'ilâhe'den me'hûz 'ma'bûd' ma'nâsına olan 'Îlâh'dur. Elif lām dâhil olup keşret-i isti'mâl-içün hemze hâzıf olundu ve Sîbeveyhi, aşlı 'Îlâh' olmasını câ'iz görmüşdür (25a).

Gülistân Şerhi (Sûdî-i Bosnevî):

⁷ Eser hakkında bilgi için bk. Topal, 2013; Karaca, 2002; Akman, 2002; Çelebi, 2022.

⁸ " 'Semerkand elması Hucend narından daha mı iyi?' diye sordum. (O da) bu şeker gibi dudak ve çene çukuruyla 'iyi olmaz mı' dedi."

Sûdî-i Bosnevî (öl. 1599)'nin 8 Ekim 1595'te tamamladığı *Gülistân* şerhi, Fars şair Sa'dî (öl. 1292)'nin meşhur eseri *Gülistân*'a yaptığı şerhtir.⁹

Sûdî merhûm *Gülistân* şerhinde “a‘câmuñ ba‘zı rüstâyî ve cehelesinden feth-i zâ ile mesmû‘dur” demiş (2b).

Sûdî merhûm, âhîr kelimedede olan kâf‘uñ mâ-ķabli nûn-ı sâkin olduķda elbetde kâf-ı ‘Acemîdür demiş (30a).

Hâşîye-i Keşşâf (Teftâzânî):

Hâşîye ‘ale’l-Keşşâf, *Şerhu’l-Keşşâf* veya eserde geçtiği şekliyle *Hâşîye-i Keşşâf*, Zemahşerî (öl. 1144)'nin yazdığı tefsir olan *el-Keşşâf*'ın Teftâzânî (öl. 1390) tarafından yapılan şerhidir. Teftâzânî bu eseri de Tibî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeden özetleyerek kaleme almıştır. Kâtib Çelebi, Feth Sûresi'ne kadar olan kısmın, Ömer Nasuhi Bilmen ise Yûnus Sûresi'nin başına kadar ve bir parça Sâd Sûresi'nin başından Kâmer Sûresi'ne kadar olan bölümün hâşiyesi olduğunu kaydeder (Özen, 2011, s. 304). Şerhte “ashâb” kelimesinin açıklanması konusunda istifade edilmiştir:

Aşhâb, feth-i şâd ve sükûn-ı hâ-i mühmeleteyn ile lûgatde ‘hem-şoĥbet’ ma‘nâsına olan ‘şoĥbet’üñ cem‘idür, ‘şâĥib’üñ cem‘i degüldür. Zirâ fâ‘il’üñ ef‘âl vezninde cem‘i sâbit degüldür. ‘Allâme-i Teftâzânî *Hâşîye-i Keşşâf* da taĥķik buyurmuşdur (9a).

Ferheng-i Şu‘ûrî (Şu‘ûrî Hasan Efendi):

Bir Farsça-Türkçe sözlük olan ve Osmanlı topraklarına daha çok *Ferheng-i Şu‘ûrî* adı ile yaygınlaşan eser *Lisânü’l-Acem* ve *Nevâlü’l-Fuzalâ* şeklinde de anılır. Şu‘ûrî Hasan Efendi (öl. 1693-94) tarafından 1682 yılında tamamlanmıştır.¹⁰ Şerhin birkaç yerinde bu sözlükten istifade edilmiştir.

Farsça son eklerden olan “-vâr”ı açıklamak üzere başvurulmuştur:

-vâr¹¹, “liyâķat” ma‘nâsınadır. Ma‘nâ-yı terkîb “şâĥib-i liyâķat” olur. *Ferheng-i Şu‘ûrî* de bu gûne mücerreddür (42a).

Başka bir yerde de “kulzüm” kelimesinin açıklanmasında kullanılmıştır:

Ķulzüm, zamm-ı ķâf ve zâ-i mu‘ceme ve mâ-beyninde sükûn-ı lâm ile *Ferheng-i Şu‘ûrî* de zıkr olunduğı üzere bir müstakill deryâdur ki deryâ-yı âĥara ittîşâli yokdur. Āĥîr mülk-i Mısr ve evvel mülk-i Ĥabeş‘de vâķi‘dür. Egerçi göl gibidür ammâ ģâyet ‘azîm ve vâsi‘dür (44a).

Başka bir yerde “peleng” kelimesinin açıklamasına kaynaklık etmiştir:

...ammâ *Ferheng-i Şu‘ûrî* de kâf-ı ‘Arabî’de bulunmağla ittibâ‘ olunmağ münâsib görüldi (30b).

⁹ Eser hakkında bilgi için bk. Yılmaz, 2012.

¹⁰ Sözlük hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, 2019, s. 20-40.

¹¹ *Ferheng-i Şu‘ûrî* de “-vâr” edatı hakkında bilgi için bk. Yılmaz, 2019, s. 3605-3606.

Emsile Şerhi (Dâvud-ı Karsî):

Dâvud-ı Karsî (öl. 1756) tarafından kaleme alınan ve tam adı *Şerhu'l-Emsileti'l-Muhtelifi fi's-Sarf* olan bu eser, Karsî tarafından Mısır'daki müderrisliği sırasında Arapça öğretiminde yabancılar için uygulanan metottan farklı bir usul uygulamak amacıyla kaleme alınmıştır (Özen, 1994, s. 31). Şerhte “mükrim” kelimesinin açıklamasında istifade edilmiştir:

Dâvud Efendi *Emsile* şerhinde ism-i mef'ûlde ‘olunmuş’ ta'bîrini münâsib görmeyüp “ism-i fâ'ilde ‘itmiş’ ta'bîr olunmayup ‘idici’ dinildiği gibi ism-i mef'ûlde ‘olunmuş’ dinilmeyüp ‘olıcı’ demek iktizâ ider” demiş (14b).

Risâle-i Arûz (Reşîdüddîn-i Vatvât):

Reşîdüddîn-i Vatvât (öl. 1177)'ın asıl ve fûrûlarıyla birlikte toplam 29 bahri verdiği eseridir.¹² Şerhte Farsça “dürr” kelimesinin açıklaması için istifade edilmiştir:

Dürr, zamm-ı dâl ve teşdîd-i râ-i mühmeleteyn ile ‘Arabîde ve Fârisîde “incü” ma'nâsına müsta'meldür. Reşîdü'd-dîn-i Vatvât *Arûz*'ında “aşl Fârisîde harf-i müşedded yokdur, “hurrem” ve “ferruh”da galebe-i isti'mâldendür” demiş (17b).

Vasiyet-nâme (Takiyüddin Mehmed Birgivî):

Çeşitli sahalarda eser veren Türk âlimi Takiyüddin Mehmed Birgivî (öl. 1573)'nin iman esaslarını, ibadet ve ahlâk konularını içeren Türkçe ilmihalidir. Ayrıca eserinde kelâm, fıkıh ve ahlâk kitaplarında geniş bir biçimde yer alan konuları başarıyla ve herkesin anlayabileceği bir dille özetlemiştir (Arslan, 2012, s. 556). Şerhte kendisinin ve eserinin adı açıkça verilmiştir:

Birgivî, *Vasiyet-nâme*-i meşhûre ve mu'tebere ve sâ'ir kütüb mü'ellifi olan Muhammed bin Pîr 'Alî'dür (19b).

Cinânü'l-Cinâs fi-'İlmi'l-Bedî' (Safedî):

Tarihçi, Arap dili ve edebiyatı âlimi, kâtip, edip ve şair olan ve künyesi Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl bin İzziddîn Aybeg bin Abdillâh olan Safedî (öl. 1363) tarafından kaleme alınan eser¹³, cinas ve türlerinin örneklerle açıklandığı belagat kitabıdır.¹⁴ Sehven الجنان şeklinde yazılan şerhte, Farsça son ek olan “-vâr” edatının hangi manaya geldiğini göstermek için geçmektedir:

“-vâr”, ma'kâm-ı teşbîhde dahı müsta'mel olmağla *Cinânü'l-Cinâs*¹⁵, da sezâ-vâr “lâyık şekl” ma'nâsına mestûrdur” (42a).

Görüldüğü üzere şerhin tam metni şimdilik elimizde bulunmamasına rağmen toplam 48 varaklık eserin belagat, ilmihal, aruz, sözlük, tefsir, gramer, divan gibi geniş bir alanda kaleme alınan kaynaklarla zenginleştirildiğini görürüz.

¹² Metnin muhtasarı için bk. Ateş ve Tarzî, 1962, s. 252-262.

¹³ Eserin yazmalarından biri için bk. *Cinânü'l-Cinâs*, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 878.

¹⁴ Safedî ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Durmuş, 2008, s. 447-450.

¹⁵ Yazmada sehven الجنان şeklinde yer almıştır.

2.6. Vezin Bilgileri

Şârih, diğer aruz risalelerinde ve manzum sözlük şerhlerinde olduğu gibi aruz bahirleri, illetler ve zihafklar, yani genel olarak aruz ıstılahları hakkında bilgiler verir. 22b-23b sayfaları arasında bulunan bu ıstılahlar şu şekilde verilebilir:

Evezân: Bir nesne bir nesneye berâber gelmek ma'nâsına olan vezn'ün cem'idür. Bunda murâd evzân-ı 'arûzdur ki aşlı "fe'ülün, fâ'ilün, mefâ'ilün, müstef'ilün, fâ'ilâtün, müfâ'iletün, mütefâ'ilün, mef'ülâtü"dür. Bunlar sebep ve veted ve fâşılâ'dan terekkeb ider.

Sebeb: İki harf olur. Eger şânî sâkin olursa **hafif** dirler, "kum" gibi İkisi de müteharrik olursa saķıl dirler, "leke" gibi.

Veted: İki müteharrik ve bir sâkin harfdür. Eger sâkin "leküm" gibi âhirde olursa **mecmû'**; "kâl" gibi vasaķda olursa **mefrûk** dirler.

Fâşılanuñ âhiri sâkin olur mâ-ķablinde "bülegâ" gibi. Üç harf-i müteharrik olursa "şuğrâ". "Belâķaküm" gibi dört olursa **kübrâ** dirler...(22b)

İllet ve zihafkları aruz risalelerindeki gibi genişçe değil birkaç kelime ile iktifa ederek verir:

ķabz: Ğâmis sâkini Ğazf.

Kef: Sâbi' sâkini Ğazf.

Ğarm: "mefâ'ilün" mîm'i Ğazf.

Ğarb: Mîm-i mezkûrı ve nûn'ı Ğazf.

Şatr: Mîm-i mezkûrı ve yâ'yı Ğazf.

Ğazf: Âhir cüz'ün sebep-i Ğafîfini Ğazf.

ķaşr: Sebeb-i Ğafîfüñ sâkinini Ğazf ve müteharrikini iskân.

Hetm: Ğazf ve ķaşruñ ictimâ'ı.

Cebb: İki sebep-i Ğafîfi Ğazf.

Zelet: Hetm ve Ğarm'uñ ictimâ'ı.

Beter: Cebb ve Ğarm'uñ ictimâ'ı.

Ğabn: Şânî sâkini Ğazf.

Şekl: Ğabn ve kef'ün ictimâ'ı.

ķaķ': Sebeb-i Ğafîfi ve veted-i mecmû'uñ sâkinini Ğazf ve müteharrikini iskân.

Teş'is: Veted-i mecmû'uñ müteharrikinden birini Ğazf.

CaĞf: Ba'de'l-Ğabn fâşılâyı Ğazf.

Reb': "Fâ'ilâtün"de ķaķ' ve Ğabn'uñ ictimâ'ı.

Tahlî: “Müstef’ilün”de mezküreynüñ (yani “kat” ve “habn”) ictimâ’ı.

Ṭayy: Râbi’ sâkini ḥazf.

Ḥazz: Veted-i mecmû’ı ḥazf.

Ref’: Evvelinde iki sebep olan veznden birini ḥazf.

Ḥabl: Ḥabn ve ṭayy’uñ ictimâ’ı.

İzâlet: Veted-i mecmû’ âhîr[in]e bir sâkin (yani “â”) ziyâde.

Tesbîğ: Sebeb-i ḥafîfe bir sâkin ziyâde.

Terfil: Veted-i mecmû’ cüz’-i âhîre sebep-i ḥafîf ziyâde.

Vakf: “Mef’ülâtü” “tâ”sını iskân.

Kesf: Tâ-i mezkûrı ḥazf.

Ced’: İki sebep-i ḥafîfi ḥazf ve “tâ”sını iskân.

Naḥr: Mezkûr sebebeyni ve “tâ”yı ḥazf.

Şalm: Veted-i mefrûkı ḥazf.

Selm: “Fe’ülün” vezninden “fâ”yı ḥazf.

Serm: “Fâ” ve “nün”ını ḥazf.

İzmâr: Sānî müteḥarriki iskân.

‘Aşb: Ḥāmis müteḥarriki iskân.

Ḳaṭf: “Müfâ’aletün” ve vezninüñ sebep-i ḥafîfini ḥazf ve mâ-ḳablını iskân.

Cüzv: Mısrâ’eynüñ birer cüz’ini ḥazf.

Şaṭr: Beytüñ nişfını ḥazf.

Nehk: Şülüşini ḥazfdur (22b-23a).

Bahirlerin sayıları ve adları, “Arap” ve “Acem”de hangilerinin daha çok kullanıldığı ve bahirlerin cüzleri ayrıntılı bir şekilde verilir:

Buḥûrın ‘adedi on toḳuzdur:

Ṭavîl, **medîd**, **başıṭ**, **vāfir**, **kāmil** bahrleri ‘Arab’da müsta’mel olup ‘Acem’de isti’mālî nâdirdür. **Hezec**, **recez**, **remel**, **müteḳārib**, **mütedārik**, **münserih**, **muzāri’**, **muḳtedab**, **müctes**, **serî’**, **ḥafif** ‘Arab’da ve ‘Acem’de müsta’meldür. **Cedîd**, **ḳarîb**, **müşākil** ‘Acem’e maḥşûşdur.

Ṭavîlüñ aşl vezni dört kerre “fe’ülün mefâ’ilün”; **medîd**üñ dört kerre “fâ’ilâtün fâ’ilün”; **başıṭ**üñ dört kerre “müstef’ilün fâ’ilün”; **vāfir**üñ altı kerre “müfâ’aletün”; **kāmil**üñ altı kerre “mütefâ’ilün”; **hezec**üñ altı kerre “mefâ’ilün”; **recez**üñ altı kerre “müstef’ilün”; **remel**üñ altı kerre”fâ’ilâtün”dür. Bu beş baḥr ‘Acem’de müsemmen daḥı müsta’meldür. **Müteḳārib**üñ sekiz kerre”fe’ülün”; **mütedārik**üñ sekiz kerre”fâ’ilün”;

münserihün dört kerre “müstef‘ilün mef‘ülätü”; **muzâri**‘ün dört kerre “mefâ‘ilün fâ‘ilätün”; **muhteğabu** dört kerre “mef‘ülätü müstef‘ilün”; **müctesü** dört kerre “müstef‘ilün fâ‘ilätün”; **seri**‘ün iki kerre “müstef‘ilün müstef‘ilün mef‘ülätü”; **hafifü** iki kerre “fâ‘ilätün müstef‘ilün fâ‘ilätün”; **cedidü** iki kerre “fâ‘ilätün fâ‘ilätün müstef‘ilün”; **karibü** iki kerre “mefâ‘ilün mefâ‘ilün fâ‘ilätün”; **müşakilü** iki kerre “fâ‘ilätün mefâ‘ilün mefâ‘ilün”dür. Bu toğuz bahrün ‘Acem’de sâlim isti‘mâli matbû‘ degüldür (23a).

Bazı cüzlerin fûrûları da verilir. Aşağıda “fâ‘ilätün” cüzünün fûrûları illet ve zihaflarının adı anılarak verilir:

Fürü’-1 fâ‘ilätün: Fe‘ilätün-mağbün; fâ‘ilätü-mekfûf; fe‘ilätü-meşkül; fâ‘ilün-mağzûf; fe‘ilân-mağşür ve mağbün; fâ‘ilân-mağşür; fa‘lün-mağtû‘; fe‘ilün-mağbün ve mağzûf; mef‘ülün-müşa‘‘aş; fa‘lân-mağtû‘ ve müsebbag; fi‘l-merbü‘; fâ‘iliyyân-mağbün ve müsebbag; fâ‘-mağcûf ve müsebbag; fa‘- mağcûf; fe‘ülün-mağbün ve müşa‘‘aş¹⁶(45b).

Aşağıda da “müstef‘ilün” cüzünün fûrûları yine illet ve zihaflarıyla verilir:

Fürü’-1 müstef‘ilün: mefâ‘ilün-mağbün; mef‘ülün-mağtû‘; müfte‘ilün-mağvî; müstef‘ilün-mekfûf; fe‘ülün-muğalli‘; fâ‘ilün-merfû‘; fe‘iletün-mağbün; mefâ‘ilü-meşkül; fa‘lün-eğazz; müstef‘ilân-müzâl; müstef‘ilätün-müreffel; mefâ‘ilätün-mağbün ve müreffel; müfte‘ilätün-mağvî ve müreffel; mefâ‘ilân-mağbün ve müzâl; müfte‘ilân-mağvî ve müzâl; fe‘iletân-mağbül ve müzâl (36a).

Aruz cüzlerinin bir beyitteki dört bölümünün isimleri verilir:

Cüz’-i evvele mışrâ’-1 evvelde **şadr** şânide, **ibtidâ** cüz’-i âhire evvelde, ‘**arüz** şânide, **darb** mâ-beyninde olan eczâya ikisinde dağı **haşv** dirler. Manzûmede lâzım olan vezni ile hareke ve sükünü telaffuzda berâber olmağdır. Bu manzûmede eczâ-yı mezkûrenün ekşeri aşl üzere ve ba‘zısının fer‘i vâki‘ olmağla bu kitâbı üstâd-ı kâmilden oğuya. Her evzânı tağşil eyleyeceği âşikârdur ve bir bahrün veznini kemâ-yenbaği fehm eyleyen cemî‘ evzânı vağt-ı yürde tağşil eylemesi mücerreb-i râkımı’l-hurûfdur (22b-23a-23b).

Beyitlerdeki kelimeler anlam ve dil bilgisi olarak açıklandıktan sonra her şerhte göremeyeceğimiz bir uygulama olarak bir beytin aruzunu bulmayı kolaylaştırmak için tüm metindeki beyitlerin taktileri şerhten hemen sonra verilmiştir:

Tağtî‘i:

Benâm-1 Ī **mefâ‘ilün** zed ü ‘Allā **mefâ‘ilün** m u Yezdān **fe‘ülün**

Kerim ü **mefâ‘ilün** Cāmi‘ ü Hādī **mefâ‘ilün** bü Rađmān **fe‘ülün** (3a)

2.7. Farsça Beyitlerin Tercümelere

Zemin metinde geöen veya şerhte şârihin eklediği tüm Farsça beyitler, anlaşılması için kendisi tarafından “mahsûl-i beyt” veya “mahsûl-i mışrâ” başlığıyla nesre çevrilir. Bu çeviride dönemi gereği yüzyıllar boyunca kullanılagelmiş, artık Türköeleşmiş olan ve

¹⁶ “Fâ‘ilätün” cüzünün fûrûları yazmanın 36a sayfasında da verilir.

dolayısıyla halkın rahatça anladığı Arapça ve Farsça kelimeleri de kullanır. Söz konusu beyitler genelde dua sadedindedir.

Baḡa Ḳoṣtaṅṅıniyye oldı mesken

Ḥudāyā ez-fitēn ū-rā kun īmin

Maḥşül-i mişrā': Yā Allāh! Ol Ḳaṣtaṅṅıniyye'yi fitenden emīn kııl (20a).

Nıgeh-bānā nıgeh-dārī ez-esīb

Hemīşe ehl-i imāneş kunī ṭıb

Maḥşül-i beyt: Ey Ḥafız! Ḳoṣtaṅṅıniyye'yi āfetden ḥıfz eyle ve anda olan ehl-i imāni dā'imā ma'āşiden pāk eyle (20a-20b).

Zi-bād-ı fitne ke'z-āteş nıgeh-dār

Maşün mī-kun ez-āfethā tū her bār

Maḥşül-i beyt: Ol beldeyi āteşden, fitne rüzgārından ḥıfz ve her vaktde āfātdan maşün eyle (20b-21a).

Tu ber-mā ten-dürüstī 'āfiyet diḥ

Bi-mā yā Rabb ḥüsn-i ḥātımet diḥ

Maḥşül-i beyt: Sen bize şıḥḥat ve 'āfiyet ve ḥüsn-i ḥātımet iḥsān eyle yā Rabb (24a).

Mertebe-i 'ulemā her dü cihān ber-terest

Mesken-i dānişverān ravza-i dārü's-selām

Maḥşül-i beyt: 'Ālimlerüñ mertebesi iki cihānda a'lā ve meskenleri ravza-i cennetdür (35b-36a).

Ber-ānān raḥmet-i İzed her ān bād

Maḳām işān ān bāğ-ı cinān bād

Maḥşül-i beyt: Anlara Ḥaḳ te'ālānuñ raḥmeti veyā raḥmet eylemesi dā'im olsun ve maḳāmları bāğ-ı cinān olsun (11a).

2.8. Dil Bilgileri

Dil bilgileri, manzum sözlük şerhlerinin varlık sebeplerinden en önemlisini oluşturur. Özellikle Arapça veya Farsça bir kelimenin okunuşu, kullanım şekli, çokluğu, müştakları,

kemmiyyet ve keyfiyyeti ve Türkçe karşılıkları ayrıntılı bir biçimde bu eserlerde görülür. İncelediğimiz eserde de bu durumu açıkça görürüz:

Ḥudā, Fārisīde zamm-ı hā-i mu‘ceme ve feth-i dāl-i mühmele ile ve āhirinde “yā” ile ve “yā”sız Cenāb-ı Bārī te‘ālāya dinilür. Gāh müfred ve gāh mürekkeb isti‘māl olunur. Müfred olduğda ma‘nā-yı luğavīsi “şāhib” ve “mālik” ve “‘azīz” ma‘nalarına gelür. Lākin lafz-ı āhar ile terkīb olunur. Meşelā “şāhibü'l-beyt”e “hāne-Ḥudā” didikleri gibi. Bu taqdīrce Ḥaḳ te‘ālāya Ḥudā didikleri “Rabb” ma‘nāsınadır ki Türkīde “Tengri” dirler. Ḥaḳikatde şāhib ve mālik ve ‘azīz-i muṭlaḳ Ḥaḳ te‘ālā olup ğayrıya dinmek mecāz olmağla ğayrıya Ḥudā demek küfrdür dimişler. Meger ma‘nā-yı terkībi murād oluna, mürekkeb olan “Ḥudāy” lafzı aşlında “hod āy” idi. Ma‘nāsı “kendü gelici” demek olur. Ḥıffet-i telaffuz için vāv’ı hazf olunup hā’sına zamme-i işbā’-la hareke virilüp “Ḥudā” didiler (4b).

Peyğamberān, “haber iletici” ma‘nāsına olan “peyğamber”ün cem‘idir. Peyğām ve peyğām ve peyām ve peyem feth-i bā-i ‘Acemī ile “haber” ma‘nāsınadır. “Ber” lafzı egerçi zamm-ı bā-i muvahhīde ile “iletmek” ma‘nāsına olan “burden”den müştakdur ammā “kaṭ” ma‘nāsına olan “bürīden”den müştak olandan fark için müştakbelāti feth-ile müsta‘meldür (7a).

Cinān, ‘Arabīde kesr-i cīm ve feth-i nūn ile “bostān” ma‘nāsına ve bunda “uçmak” ma‘nāsına olan “cennet”ün cem‘idir (5b).

“Revān”, “reften”¹⁷den müştak.. (43b)

Firdevs, ‘Arabīde kesr-i fā ve sükūn-ı rā ve feth dāl ve sīn-i mühmele ile lügatde “içinde bāğ ve mīve ağaçları olan bostān”a dirler. Cem‘i “ferādis” gelür (6b).

Yakın anlama gelen “kilk” ile “hāme” kelimelerinin farkını şöyle verir:

Kilk, Fārisīde kesr-i kāf-ı ‘Arabī ve sükūn-ı lām ve āhirinde kāf-ı ‘Arabī ile “muṭlaḳ kāmış ve kalem kāmışına” dirler. Ba‘zılar yontulmamış kalem taḥşış idüp “hāme” ile beynini fark eylemişler (41a).

Etimolojik bilgiler verilirken ilgili kelime veya ifadelerle alâkalı olarak bazı teklif ve düzeltmelerde bulunulur. Aşağıda “cān-āferīn” terkininin “āferīnīden”den geldiğini iddia edenlere eleştiride bulunulur:

Cān-āferīn, vaşf terkībidür. Cān, Fārisīde “rūh-ı ḥayvānī”ye dirler. Āferīn, “yaratmak” ma‘nāsına olan “āferīden”den müştakdur. Ma‘nā-yı terkīb “cān yaradıcı” demek olur. Müştakbelinde “āferīd” dirler. Bu mişillülerde ba‘zılar lafzına münāsib maşdar taqdīr idüp “āferīnīden”den müştakdur diyü sözlerine muḥālif sözleyenleri techīl ve sözlerini redd ile izhār-ı fażl u dāniş eylemiş ammā eger lafzına münāsib maşdar bulunur ise ne güzel ve illā ekşer erbāb-ı fennūñ muḥtārı üzere tebdīl-i ḥurūf nā-mesmū’ maşdar taqdīrinden enseb olduğu bī-iştibāhdur (4b-5a).

Kelimenin yapı olarak farklı şekillerde de olabileceği bilgisi verilir. Mesela Farsça “gerizmān” kelimesinin “gerizbān” şeklinde de görülebileceği söylenir:

¹⁷ Yazmada “reften” kelimesi verilmemiştir.

Gerizmān, feth-i kāf-ı ‘Acemī ve kesr-i rā-i mühmele ve sükūn-ı (zâ-i) mu‘ceme ile “felek-i a‘zām”dur ki ehl-i şer‘ “‘arş” didiler. “Mīm” yerine bā-i muvaḥḥide ile daḥi müsta‘meldür. Muṭlaḳ “āsumān” ma‘nāsına da mervīdür ammā muḥaḳḳıḳīn “‘arş” ma‘nāsına taşḥīḥ eylemişdür (5b).

Aynı şekilde “lu‘b” kelimesinin “la‘ab” “la‘ib” şekillerinin de olduğu bilgisi verilir:

Lu‘b, ‘Arabīde zamm-ı lām ve sükūn-ı ‘ayn-ı mühmele ile dördüncü bābdan “oynamak” ma‘nāsına maşdar. Lām’uḡ fethi-yle ve ‘ayn’uḡ fethi ve kesri-yle daḥi cā‘izdür (31a).

“Yeni” anlamındaki Farsça “nev” kelimesinin “nuv” şeklinin de olduğu söylenir:

Nev, Fārisīde feth-i nūn ve sükūn-ı vāv ile “yeḡi” dimekdür. Żamm-ı nūn da müsta‘meldür (15b).

Kelimelerin özellikle mastar şekilleri hakkında muhtelif fikirlerin olduğu bilgisi verilir. Şārihe göre “raḡşān” “şıfat-ı müşebbehe” iken “ba‘zılar”ına göre “ism-i fā‘il” olarak kabul edilebilmektedir:

Raḡşān, feth-i rā-i mühmele ve sükūn-ı ḡā-i mu‘ceme ile “yaldıramak” ma‘nāsına olan “raḡşīden”den şıfat-ı müşebbehedür. Ba‘zılar bu mişillülere mübālaḡa-i ism-i fā‘il dimiş (9b).

Aşağıda Farsça son ek olan “-ḡāh”ın kelimeye zaman ve mekân olmak üzere iki anlam kattığı hatırlatılır:

Ḳarār-ḡāh, “ḡarār mekānı” dimekdür. “-ḡāh” kāf-ı ‘Acemī ile bunda mekân ma‘nāsınadır. Bir kelimenin āḡirine lāḡıḳ olduḡda ism-i zamān yā ism-i mekân olur. Aşlı “ḡāh-ı ḡarār”dur (13a).

Bir kelimenin gramatikal anlamının zamanla anlam genişlemesi veya daralmasına maruz kalabileceği bilgisi aşağıda “meşāmm” örneğiyle verilir:

Meşāmm, ‘Arabīde feth-i mīm’le aşlda “burun içinde ḡoḡu idrāk idecek yer”dür. Şoḡra muṭlaḳ burun’a itlāḳ olunmuşdur (13b).

Bunun yanında kelimenin sözlük/gramatikal anlamları şiirin gereği olarak farklı olabilir. Aşağıda Farsça “teng” kelimesi buna örnek gösterilmiştir:

Teng, Fārisīde feth-i tā-i fevḡiyye ve sükūn-ı nūn ve kāf-ı ‘Acemī ile bunda “ṭar” ma‘nāsınadır. Şu‘arā, “aḡzı ṭarlık” ile medḡ iderler (15b).

Berde, Fārisīde feth-i bā-i muvaḥḥide ve sükūn-ı rā-i mühmele ile seby olunmuş ḡula dirler. ‘Arabīde “esīr” dirler, Türkīde daḥi ma‘rūfdur, cem‘i fethi-ile “üserā” ve zam-la “esārī” gelür. Berde’yi ba‘zılar “muṭlaḳ bende” ma‘nāsına dimiş (40b).

Bir dile başka dillerden biçim ve anlam yönüyle deḡişikliğe uğrayarak geḡen kelime (Kültürel, 2008, s. III) anlamına gelen galat kelimeler, şerhte üç yerde anılır. “Güneş” anlamındaki “yūḡ, būḡ” kelimelerinden galat olarak “vec” kelimesinin kullandığını görürüz. “Ḳaşr” kelimesinden “şadı” ve “melīḡ” kelimesinden de “melīm”in galat olarak kullanıldığı bilgileri verilir:

Ḥūr ve ḥurşīd, Fārisīde “Güneş”e didikleri zıkrı olundu. ‘Arabīde “şems” ve yā-i tahtānī ve ḥā-i mühmele ile “yūḥ” kezālik bā-i muvaḥḥide ile “būḥ” dirler. Bunda “vec” lafzı bunlardan ğalaṭdur. (28a)

‘Arabīde “köşk”e “kaşır” diler. Metinde olan “şadr” bundan ğalaṭdur (28b-29a).

Melīm, mīm-i śānī yerine ḥā ile “melīḥ”den ğalaṭ olmak gerekdür (42a).

Bir kelimenin yapı bakımından süreç içerisinde deĝişikliğe uğrayabildiği “fevh” kelimesinin zamanla “fem” kelimesine dönüştüğü bilgisi verilir:

Fevh, ‘Arabīde fetḥ-i fā ve sükūn-ı vāv ile aşl olmak üzere “ağız” ma‘nāsınadır. Ba‘de “vāv” sākin olup i‘rāb kıabil olmadığı-içün ḥazf olunup andan ‘ivaż “mīm” ziyāde idüp “fem” didiler. Cem‘inde ve taşğırinde “vāv” ‘avdet idüp (15b)...

Nāzım, manzum sözlüğünde Arapça veya Farsça bir kelimenin karşılığını yine bu iki dilden biriyle veriyorsa şāriḥ, kelimenin en çok kullanılan şeklinin Türkçe olarak kabul edilmesi gerektiğini söyler. Bir anlamda ilgili Arapça veya Farsça kelimenin halk arasında çokça kullanıldığına ve artık bu kelimenin “Türkçeleşmiş” olduğuna vurgu yapılır. Aşağıda Arapça “ḥusr” ve Farsça “küzend” kelimeleri yerine yine Arapça ama Türkçede daha çok kullanılması hasebiyle “ziyān” kelimesi “Türkçe” olarak verilmiştir:

Kerem ne eylik ü nīkī **ziyān** u ḥusr u gezend

Daḥı melīm ü sezā-vār **lāyık** oldı cedır

“Ziyān” kesr-i zā ile “zarar” ma‘nāsına Fārisīdür. Bunda Türkī maḥallinde vāki‘dür (42a).

Aynı şekilde Farsça “sezā-vār” yerine Arapça “lāyık” kelimesi Türkçe olarak gösterilmiştir:

“Lāyık” bunda Türkī maḥallinde müsta‘meldür (42a).

Aşağıdaki örnekte de Türkçede ve Türkler arasında “bağçe” kelimesi, eş anlamlısı olan “ravza” kelimesinden daha çok kullanıldığı için kelime artık Türkçeleşmiştir:

Tüvān zūr oldı güç kuvvet ne **ravza bağçe cennet** bāğ

Behişt **uçmak** çiçek güldür tomurcık gonca kimm ey şāh

Bāğçe, Fārisīdür. Türkīde şuyū‘ı için bunda Türkī maḥallinde mezkürdür (26b).

Aşağıdaki beyitte aynı anlama gelen ve ikisi de Farsça kökenli olan “ferište” ve “sürüş” kelimelerinden “ferište” kelimesi artık Türkçe kabul edilmektedir:

Melā‘ikler **ferişteler sürüşān** gök felek gerdün

Maṭar bārān yağmur ğaym u ebr oldı bulut ey şāh

Ferište, Fārisīde fetḥ-i fā ve kesr-i rā ve āḥirinde ḥā-i ğayr-i melfūza ile “melek” dimekdür. Bunda Türkī maḥallindedür (27a-27b).

Hatta aynı beyitte geçen Arapça “cennet” kelimesinin Türkçe “uçmak” kelimesinden daha yaygın olduğu belirtilir:

Behişt, ... Türkîsi “uçmak”dur ammâ bu diyârda isti‘mâl olunmaz. Meşhûrî “cennet”dür (26b).

Aynı şekilde Farsça “ceng” kelimesinin Türkçe karşılığı olan “savaş”tan halk arasında daha yaygın kullanıldığını söyler:

Ceng, egerçi Fârisîdür ammâ Türkîde “savaş”dan meşhûrdur (44a).

“Melîm” yerine Türkçede daha çok kullanılan “zarar” kelimesini teklif eder:

Kerem ne eylik ü nîkî ziyân u husr u gezend

Dağı melîm ü sezâ-vâr lâyıķ oldı cedîr

“Dağı melîm” yerine “zarar ne zarr” dise a‘lâ olurdu... “zarar” Türkîde gâlib-i meşhûrdur. (42a)

“Allah” kelimesinin Türkçesi olan “Çalab”a nisbet yâ’sı eklenirse “şeriat ve din konusunda âlim kişi” anlamına geldiği ve “Çalab”ın kalın sıradan, “celebî”ninse ince “l” ile telaffuz edildiği belirtilir ve Kemâl Paşazâe’den bir örnek beyit verilir:

Çalab, feth-i cîm-i ‘Acemî ve lâm’la lûgat-i Türkman’da Hâķ te‘âlânuñ ism-i şerîfidür. Bunda Türkî mahallinde müsta‘meldür. Yâ-yı nisbiyye ile “Çelebî”, ‘âlim-i şer’ ve ‘ârif-i umûr-ı dîn olan kimesneye dirler diyüp Kemâl Pâşâ-zâde. Beyt:

Çelebilikte biliñ medhali yokdur nesebün

‘İlm-ile muttaşîf olan kişi olur çelebi

dimişler ammâ esmâ’ullâhdan olan “Çalab”, lâm-ı muğallaza ile ve “çelebi” lâm’uñ terkîkiyle mesmû‘dur (25a).

Şârih, Manzûme-i Keskin’in Arapça veya Farsça bazı kelimelere verdiği Türkçe manalara hiç bir yerde karşılaşmadığını söyler:

“Meğ” lafzınuñ harekât-ı şelâşede “karanlık”¹⁸ ma‘nâsına geldiği manzûrımız olmadı (32b).

Kelimelerin kaç farklı anlamda kullanıldıkları verilir:

Dârü’s-selâm, “selâm” lafzı üç vech-ile tefsîr olunmuşdur. Evvelâ esmâ’ullâhdandur. Sâniyen, “selâmet” ma‘nâsına maşdardur. Sâlisen, selâm-ı tahîyyetdür (13a).

Aynı zamanda metinde kelimelerin mecaz anlamları da verilir. Farsça “âb-ı rû” mecazen “seçkin”, “kıskanmak” ve “utanmak” anlamlarındadır:

Âb-ı rû, Fârisîde medd-i hemze ve kesr-i bâ-i muvaḥḥide ve zamm-ı râ-i mühmele ile “yüz şuyı” dimekdür. Mecâzen iki ma‘nâya müsta‘meldür. Evvel, “güzide” ki şımf ve cinsinüñ a‘lâsı, sâni “âr” ve “gayret”den kinâyeye iderler (29a).

¹⁸ Şârihin ifade ettiği gibi Farsça “meğ” kelimesinin Farsça sözlüklerde de “karanlık” anlamı mevcut değildir: Öztürk ve Örs, 2000, s. 50; İnce, 2015, s. 469; Uzun, 2013, s. 381; Yılmaz, 2019, C 4, s. 3345; Şükûn, 1984, C 3, s. 1814.

Sıkça kullanılan “evlatlar, eşyalar, evraklar” gibi kendi yapısı gereği çokluk ifade eden Arapça kelimelerin bir kere daha Türkçe çokluk eki (-lar/-ler) almalarının gramatikal olarak yanlış olduğu söylenir:

Melā’ike, ‘Arabīde “melek”ün cem’idir. “-ler” lafzı kalem-i nāsihdan sehvdür. Zīrā “melā’ik” cem’dür, “-ler”e ihtiyāc yokdur. Hem murād lügat-i ‘azbī beyāndur. ‘Arabīde “-ler” ile cem’ olmaz. Şavāb olan “melā’ik”¹⁹ olmasudur (27b).

Bazı kelimelerin sözlük/gramatikal anlamının yanında halk arasındaki kullanımına veya halkın ilgili kelimeye verdiği anlama da dikkat çekilir. Mesela “zülâl” kelimesi sözlükte “saf ve tatlı su” anlamına gelse de bunun bir de halk arasındaki anlamı vardır. O da “yüksek dağlardan her sene eriyen karın sonunda oluşan tatlı su”dur:

Zülâl, Fārisīde zā-i mu‘cemenün zammı-yla “laṭīf ve şīrīn āb-ı şāfī”ye dir[ler]. ‘Arabīde zāl-i mu‘ceme ile ismi māl iderler ammā beyne’n-nās meşhūr olan gāyet bülend tağlarda kar eriyüp her sene birbiri üzerine yağmak ile eskidikce bi-emri’llāhi te‘alā içinde parmak kadar kurd gibi nesne hāşıl olur. Anuñ içinde olan şu ol mertebe tatlı belki sikre gālebesi ola ve laṭīf şovuğ suya dirler (19a-19b).

Kelimelerin müştakları verilir:

Dil-ārām, “göñül eglendirici” ma‘nāsına vaşf terkībidür. Ārām “rāḫat olmak” ve “dinlenmek” ma‘nāsına olan “ārāmden” ve “āremden” ve “ārāmīden” ve “āremīden”den müştak olur. (21a)

Yabancı dillerden Arapçaya giren kelimelerin bu dilin dil bilgisi kurallarına uygun hâle getirilmesi anlamına gelen muarreb (dahîl) kelimelere başvurulur. Bunun yanında bir kelimenin nasıl muarreb (dahîl) hâline getirildiği hakkında da bilgi verilir. Farsça “p” harfi Arapçada “f”ye, Farsça “g” harfi de Arapça “c”ye dönüşerek kelime muarreb hâline girer:

‘Arabīde yā-i nisbiyye ile “cevherī” dirler. “Gevher”den mu‘arrebdür. Kā’ide-i ta‘rīb budur ki bā-i ‘Acemīyi [p] fā’ya ve kāf-ı ‘Acemīyi [g] cim’e tebdil iderler²⁰ (36a-36b).

Kelimelerin etimolojik yapıları ile karşıladıkları anlamlar arasında izaha muhtaç bazı durumlar olabilmektedir. Aşağıda Farsça son ek olan “-bān”ın, “dīde” kelimesi ile birleştiği zamanki anlamlandırılışının farklı olduğuna dikkat çekilir. Bu duruma “nev’-i tevassu’ ” denilir:

-bān, ism-i cāmīddür, “gözedici” ma‘nāsına edāt-ı nisbet olur. Meşelā, “hīmāyet idici”ye “püşti-bān” ve “gemici”ye “keştī-bān” dirler. “Dīde-bān”da nev’-i tevassu’ vardur, “göz gözedici” demek olmaz. Belki göz, ol hīdmetün āleti olmağladur. “Nīgeh-bān” daḫı böyledür (20a-20b).

Metinde kullanılan arkaik kelimeler şunlardır:

yaldıramak (9b): Parlamak (Dilçin, 1983, s. 232).

¹⁹ Yazmada “melā’ik’dür” şeklindedir fakat anlam gereği yukarıdaki gibi yazıldı.

²⁰ Bu duruma “pīl→fīl” örneği de verilebilir.

eņek (16a): Çene, çene kemiği (Dilçin, 1983, s. 83).

sikre/sirke (19b): Bit yavrusu, bit yumurtası (Dilçin, 1983, s. 188).

uçmak (26b): Cennet (Dilçin, 1983, s. 216).

biti (41a): Yazılmış şey, mektup (Dilçin, 1983, s. 36).

kaçan (48a): Ne zaman, her ne zaman, nasıl (Dilçin, 1983, s. 121).

Şârih, önceden açıkladığı kelime ve bilgileri tekrar açıklamaktan kaçınır. Onun yerine “mürûr eyledi, zıkr olundu” gibi ifadelerle okuyucu önceden verdiği ilgili bilgilere yönlendirir:

Yezdân, ve İzed ve Hudâ ve Perverdigâr, Fâriside esmâu’llâhdan olduğu dîbâcede zıkr olundu (25a).

Behişt, dîbâcede mürûr eyledi (26b).

2.9. Şârihin Zemin Metin Hakkındaki Teklif ve Eleştirileri

Nâzımın (Mustafa bin Osman Keskin) yazdığı bazı beyitlerin yerine şârih, “Bu manzûmede mezkûre muhâlif olan ebyât tebdîl ve tertîb-i mezkûr üzere tahrîr olunmuşdur” (2a) dediği gibi daha doğru olacağını düşündüğü beyti teklif eder. Hatta bazı yerlerde manzumeleri eleştirir mahiyette ifadeler kullanır. Şârih, “olsa bilinürdi; olsa rûşen olurdi; bî-kuşûr olurdi; her kelime maḥallinde olurdi; olmak iktizâ ider; olsa tertîbi kavî olurdi; dise evlâ olurdi; okıyan anlamak mümkün olurdi; olsa lafza, ma’nâya muṭâbık olurdi; olsa ma’nası âşikâr olurdi; olmaduḫca mübtedî biñ yıl başsa fehmi idemez; olsa büyük ve küçük fehmi iderdi; olsa şavâb olurdi; olsa hem tertîbi ve hem vezni şahîḫ olurdi” gibi ifadelerle verilen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarının daha rahat bulunması, beytin içerisindeki dizimlerinin daha düzgün olacağı, kısacası beytin tertibi hususunda bazı tekliflerde bulunur.

Aşağıdaki beyte nâzımın yazmayı unuttuğu “ne” kelimesi eklenir ve buna dikkat çekilir:

Hişâr u hışn u ḥaşîn ḳal’a diz **ne** cem’i ḳılâ’

Di yardım idene **dâver-dehende** daḫı naşîr

“Diz” ile “cem’i” lafzları beyninde olan “ne” lafzı, kalem-i nâsiḫdan sehvi vâḳi’ olup sâḳıt olmuş (40b)...

Yine aynı beyitte nâzımın sehven yazdığı “dâver” kelimesinin “yâver” olması gerektiği söylenir:

“Dâver-dehende” “yardım iden” ma’nâsına zıkr olunmağla “dâver” lafzı kalem-i nâsiḫdan sehvi olmasını iktizâ ider. Zirâ “yardım” ma’nâsına olan yâ-i taḫtiyye ve fetḫ-i vâv ile “yâver”dür (40b).

Aynı beyitte anlama daha uygun kelime de teklif edilir:

...ve “dehende” yerine “künende” dinmek münâsibdür (40b).

Şârihe göre aşağıda “bâğ” ile “cennet” kelimelerinin yer değiştirmesi, kelimelerin beyitteki anlamını net olarak ortaya koyacaktır:

Tüvân zür oldu güç kuvvet ne ravza bağçe **cennet bâğ**

Behişt uçmak çiçek güldür tomurcık gonca kimm ey şâh

Bâğ dağı Fârisîde bâğçe ma'nâsınadır. Bunda “bâğ” tağdîm olunup “cennet” te'hîr olursa “behişt”üñ ‘Arabîsi dağı zîkr olunmuş olur idi (26b).

Aşağıda “‘Atîk” kelimesinden sonraki “ü”nün fazla olduğunu söyler:

‘Atîk **ü** eski vü dîrîne nev yeñi vü cedîd

Kalîl az endek ü bisyâr u çok ne oldu keşîr

Beyt-i sâbîkdaki gibi bunda dağı “‘atîk”den sonra olan “vâv” (u-ü) zâ'iddür (42a).

Türkçe “biti” ile Farsça “nâme” kelimelerinin arasında anlam gereği atıf vâv'ı olan “u-ü” yerine “ne” kelimesinin gelmesi gerektiği söylenir:

Biti **vü** nâme mektûb **u** kalem ne mizber ü kilik

Muharrir oldu nüvîsende yazıcı vü debîr

“Biti” ile “nâme” beyninde harf-i ‘atf olmayup “ne” lafzı olsa münâsib olurdu. Zîrâ ta'rif ile mu'arref beyninde harf-i ‘atf olmaz (41a).

Aşağıdaki beytin ilk mısraındaki veznin aksadığı ve olması gereken şekli bildirilir:

Ne sincid ğubayrâ vü koruk hışırım u **ğuvr**

Şerek ne dâm u duzak şîre vü şıkındı ‘aşîr

Mısrâ'-ı evvel aşlında “Ne sincid igde ğubayrâ koruk ne hışırım u ğuvr” olup sonra sehv olunup vezne hâlel gelmiş (43a)...

Aynı beytin ilk mısraının sonundaki “ğuvr” kelimesine rastlanmadığı, bu kelimenin sonuna “güzel he” konulması gerektiği söylenir:

“ğuvra”, “hâ”suz isti'mâli manzûr olmadı (43a)...

Şârih, hem kelimelerin karşılıklarına hem de “peygâre” kelimesinin yazımına teklifte bulunmuştur:

Re'îs ü server ulu harb ola **peygâre** şavaş

Yigit fetâ vü cüvân şeyh ü ihtiyâr ola pîr

Mısrâ'-ı evveli “re'îs ü server ulu harb ü cengdür **peygâr**” olmak münâsibdür (44a)...

Aşağıda mısraların yerinin değişmesi gerektiğini söylerken bazı kelime değişiklikleri de teklif eder:

Fu'âd u kalb u hâled dil gönül ne rû' vü zamîr

Zîyâ vü rûşen ü aydın dağı ne oldu münîr

Bu beytün mısrâ‘-ı evvelini te’hîr idüp evvelini “zıyâ vü rûşen ü nûr aydın oldu hem dağı zû” dise a’lâ olurdu (44b).

Vezen ve anlam bakımından “kocuşmak” kelimesinin kalkmasını söylerken aşağıdaki teklifi yapar:

Tarab şādī sevinmek oynamaktadır lu’b u bāzīden

Ne taq̄bīl öpme būsīden cimā‘ kāndur **koçuşmak** bāh

“Kocuşmak” lafzı veznen ve ma‘nen zā‘id olmağla “cimā‘ vü kāndur hem bāh” dise evlā olurdu (31a-31b).

Şârih, dibacede yer alan ilk mısraı Türkçe ikinci mısraı da onun Farsçası olan aşağıdaki beytin Farsçasının kendi teklifi doğrulusunda olduğunda anlama ve lafza daha uygun olacağı kanaatindedir:

Çalab’dan iste bir nesne dilerseñ isteme halkdan

Me-h̄‘āh ez-ğayr-ı Hāḡ çizī be-h̄‘āhī ez-Ḥudā mī-h̄‘āh

Bu beyte ve emşaline dībācede bir mısrā‘ı Türkî ve biri Fārisī olmak üzere işâret itmişdür. Mısrā‘-ı s̄nī,

Me-h̄‘āh ez-h̄alk çizī ger be-h̄‘āhī ez-Ḥudā mī-h̄‘āh

olsa lafza, ma‘nāya muṭābıḡ olurdu (32a).

Şârihe göre okuyucu nâzımın aşağıdaki şekliyle verdiği beyti anlaması mümkün değildir. Beyte “bin yıl baksa” bile yine de beyit anlaşılamayacaktır. Ona göre beyit, teklif ettiği şekilde olmalıdır. İlk beyitler nâzıma, ikinci beyit şârihe aittir.

Rīḡ ola bād nīm şeb hem dağı yarım gice

Berhe vü yıl ḡavl yıl hicce vü sāl oldu ‘ām

Rīḡ yel ü bād zülfe gice yarısıdır

Nīm şeb ü ḡavl yıl hicce vü sāl oldu ‘ām

olmaduḡca mübtedī biñ yıl baḡsa fehm idemez (33a).

Manzûme-i Keskin üç dilli bir sözlüktür. Aşağıdaki beyitte nâzımın “balık” kelimesinin Farsça karşılığını vermediği söylenir. Ayrıca şârihin mısraın doğru olduğunu düşündüğü şekli de verdiği görüyoruz:

Nūn u semekdür balıḡ ḡūt u idām oldu hem

Nān ḡūrişdür ḡatıḡ kil yi bi-ḡūr ey ḡulām

Ol beytde,

“Māhī vü nūn ḡūt semek balıḡ idām” dise Fārisisini dağı edā itmiş olurdu (34a).

Şârih, okumayı kolaylaştırmak, kelimelerin anlamlarının birbirine karışmasını önlemek için kelimelerin olması gerektiği yerde bulunmasını söyler:

Zer naẓr u ‘ayn oldı kıyuncılık daḥı hem fıḍḍa sīm
Altun gümüş ‘asced zeheb zuḥruf şıyâḡat zer-gerī

Zer ‘asced altun naẓr u ‘ayn oldı vü zuḥruf hem zeheb
Fıḍḍa gümüş sīm ü kıyuncılık şıyâḡat zer-gerī
olsa birbirine maḥlûṭ olmaḡdan ḥalâş olurdu (36b).

Şârih, ikinci mısradaki 1,5 hecelik “ğass” kelimesinden sonra “hem” edatı yerine atıf vâv’ı olan “u-ü” geldiği takdirde “ğass”taki ikinci “s”yi kaldırmaya, yani tahfife gerek kalmayacağını söylüyor:

Ferbiḥ simīn oldı semiz er merd recül et laḥm u güşṭ
Lâḡar artıḡ ḡaş **hem** ululukdur sıyâdet mihteri
... “hem” yerine “vâv” yazsa zârûret-i taḥfîfe²¹ ḥâcet kalmaz idi (36b-37a).

Aynı durum aşağıdaki beyit için de geçerlidir. Şârihe göre “cedd ü niyâ” ve “üm ü” olsaydı tahfife gerek kalmayacaktı:

Ced niyâ oldı dede vâlid atadur eb baba
Mâder ana üm **hem** analıḡdur ümüt mâderī

Bunda zârûret-i vezn-içün muḥaffedür. “Cedd ü niyâ” dise taḥfîfe ḥâcet kalmaz idi... ve zamm-ı hemze ve teşdîd-i mīm’le “üm” dirler. “Hem” yerine vâv-ı ‘atf²² olsa taḥfîf iḡtizâ itmez idi. “Ümüt” sehvdür. “Analıḡ” ma’nâsına maşdar olan zâmmeteynle “ümümet”dür (38a).

Aşağıda da “ke’z” yerine atıf vâv’ı olan “u-ü” ile “ve’z” yapılmasının daha doğru olacağını söyler:

Zi-bâd-ı fitne **ke’z**-âteş nigeḥ-dâr
Maşün mī-kun ez-âfethâ tū her bâr

“Ke’z” aşlında “ki” “ez”dür. Hâ-i ‘alâmeti ve hemzeyi ḥazf ve kâf’ı meftûḥ idüp “ke’z” dirler. Bundaki ḥarf-i beyân olmaḡ gerçı mümkündür ammâ “ke’z” yerine ‘atf ile “ve’z” dise a’lâ olurdu (20b).

²¹ Şârih, ikinci mısradaki 1,5 hecelik “ğass” kelimesinden sonra “hem” edatı yerine atıf vâv’ı olan “u-ü” geldiği takdirde “ğass”taki ikinci “s”yi kaldırmaya yani tahfife gerek kalmayacağını söylüyor.

²² Yani “u-ü”.

“Çü muhtâcend” ifadesine Türkçede rastlanmadığı için şârih ilk mısra için farklı bir teklif sunar ve nâzımın bu tür Türkçede rastlanmayan ifadeleri içeren beyitlerinin çok olduğunu söyler:

Çü muhtâcend anlar ben gedâya

Ber-îşân rahmet ola bî-nihâye

Nâzım-ı merhûm mışrâ'-ı evveli diğer manzûmesindeki gibi “Çü muhtâc oldı anların gedâya” dise a'lâ olacağı muhtâc-ı beyân degüldür ammâ bu mişillü ebyâtı çok vâkı' olmışdur (10b).

Aşağıdaki beyitlerde de yukarıdaki misallerde olduğu gibi şârihin kelimelerin olması gerektiği yerde, anlamda, yapı bakımından olması gerektiği şekilde yer alması ve veznin uygunluğu konusunda dikkat çekici tekliflerde bulunduğunu görüyoruz. Aşağıdaki beyitlerin ilki nâzıma ait olup ikinci beyit ise şârihin teklifidir:

Dağı fî der-tû velî sendedür fîk

Ki der-men dağı bendedür eyle işgâ

Dağı fîk der-tû dimek sende bende

Dimek der-men ü fi'dür ile işgâ

olmak iktizâ ider (46a).

Çü benden yağa sū-yi men 'an ilā min

Ez den lenā hem bize dağı mā-rā

Çü benden yağa sū-yi men hem ilā min

Ez 'an den ü hem lenā bize mā-rā

olmak lâzımdur (46b).

Ene men tu sen ben dağı ente oldı

İleyk turā hem sağa çok 'aṭāhā

Bu beytün mışrâ'-ı evveli “ene men ben ü sen tū hem ente oldı” olmak iktizâ eylediği ma'lûmdur...

“çok 'aṭāhā” zā'iddür (47b).

Giyāh ot hınṭa gendüm burr u buğday cev şa'ir arpa

Ṭarı erzen 'uşb tibn oldı dühne hem şamandur kâh

Giyāh ot ‘uşb u buğday burr u hınta gendüm ü erzen
Tarıdur dühn ü cev v arpa şa‘ır tibn ü şamandur kâh
olmak iktizâ ider (30a).

Ğazanfer leys ü gürg kurd zi’b ü nimr oldı peleng
Kıplan hizebrân şır esed arslan ne dilkü şa‘leb ü rübâh²³

Ğazanfer leys esed şır ü hizebr arslan peleng kıplan
Dağı oldı gürg kurd zi’b ü dilkü sa‘leb ü rübâh
olsa tertîbi kavî olurdu (30a).

Beyâmed câ’e geldi ci’ gel â ferd yalnız tenhâ
Refîk oldı vü yoldaş ecnebî bîgâne yâd hem-râh
Mısrâ‘-ı şânî,
Dağı bîgâne yâd u ecnebî yoldaş refîk hem-râh
olsa “ecnebî” ve “refîk” fark olunurdu (30b).

Uyuma lâtenem kalk hîz me-huf ikrâ okı kum h’ân
Bi-rev izheb tekellüm söyle gū git iste ıtlab h’âh

Uyuma kalk me-husb hîz lâ-tenem kum okı ikrâ h’ân
Bi-rev izheb²⁴ be-gū söyle tekellüm iste ıtlab h’âh
[olsa] okıyan anlamak mümkün olurdu (31b).

Fecr ü şabâh oldı şubh mağrib ü aḥşam şâm
Kuşluk u çâştdur duhâ bükre vü taḥ oldı bâm

Kuşluk u çâştdur duhâ mağrib ü aḥşam şâm
Fecr ü şabâh şubh u hem bükre vü taḥ oldı bâm

²³ Mısrada vezin aksamaktadır.

²⁴ Yazmada “izheb git” şeklindedir fakat “git” kelimesi fazla yazılmıştır.

olmak iktizâ eylediği ke’ş-şems fi-vasatî’n-nehâr zâhirdür (32b).

Meğ karanju leyl ü şeb gice vü gündüz gales
Yevm ü nehâr oldu rûz rûze orucdur şıyâm

Târ karanjudur gales leyl ü şeb oldu gıce
Yevm ü nehâr rûz gün rûze orucdur şıyâm
olsa ma’nası âşikâr olurdu (32b).

İş düzen oldu büzürg şâni’ hem kâr-sâz
Küçük ü küçük şağır seyyid uludur hümâm

Küçük ü küçük şağır şâni’ vü hem kâr-sâz
İş düzen oldu büzürg seyyid uludur hümâm
olsa büyük ve küçük fehm iderdi (33a).

Geldi baña âmedem kâle vü güft cā’ enī
Didi bi-gū söyle kul kavlı ü sühen söz kelâm

Kâle didi güft ü kul söyle bi-gū cā’ enī
Geldi baña âmedem kavlı ü sühen söz kelâm
olsa şavâb olurdu (33b).

Har eşek oldu hımâr ester ü bağal u kaçır
Hem deve üstür ba’ır örgü ü kühân senâm
“Bağal ile ester kaçır” dise ma’nası kavî olacağı âşikârdur (35a).

Hâfid²⁵ oğlu oğludur jeng ü taba’ is ü pas
Pîş ü pes ard oldu half hem öçe dirler imâm

²⁵ Yazmada sehven “hâfiz” yazılmıştır.

Oldı nebîre vü hâfid oğul oğlu taba‘
Jeng pas ü half pes ard hem öñ pîş imâm
olsa elfâz tamâm ve şahîh ve tertîbi a‘lâ olurdu (35a-35b).

Ârâyîş ü zîver bezek hâtem yüzük engüşteri
Gevher-fürüş oldı hâliyy gevher şatandur cevherî

Ârâyîş ü zîver hâliyy hâtem ile engüşteri
Belki yüzük gevher-fürüş cevher şatandur cevherî
olmağ lâzımdur (36a-36b).

Eksik nedür noğşân u kem bîş artık oldı izdiyâd
Seyyid ulu hem miğ şağîr küçüklük oldı kih-terî
Mısrâ‘-ı evvel,
“Eksik ne nâğîş dağı kem bîş artık oldı zâ‘id” olsa tamâm olurdu (37a).

Ceyyid eyü hem rıkk u çâker bende kıldur rubve nîk
Yüksek bender rif‘at refi‘ yükseklik oldı ber-terî

Ƙul rıkk u çâker bendedür ceyyid eyü nîk rubve hem
Yüksek bülend ü hem refi‘ rif‘at bülendlik ber-terî
olsa eyü olurdu (37a).

Hem-sâye koşu oldı câr cîrân anuğ cem‘idürür
Dâder Ƙarındaş oldı ağ dağı uşuvvet dâderî
Mısrâ‘-ı şânî,
“Dâder Ƙarındaş ağ Ƙarındaşlık uşuvvet dâderî” olmağ lâzımdur (38a).

Yaş nem belel şebnem nedā yaḥ buz cemed qar berf²⁶ ü selc
Yābis kuru ḥuşkdur çî hem yaşlık ruṭubetdür terî

Yaş nem belel şebnem nedā çî buz cemed yaḥ qar berf
Selc oldı yābis kuru ḥuşk yaşlık ruṭubetdür terî
olsa elfāz ve tertîbi şahîḥ olurdu (38b).

Süreyyā necm ü aḥter yıldız Ülker hem kamer Pervîn
Çü vec şems oldı ḥür ḥurşid semā gök āsumān Ay māh

Süreyyā Ülker ü Pervîn ü aḥter necm ü yıldız gök
Semā vü āsumān şems ü ḥurşid yūḥ kamer Ay māh
olsa rüşen olurdu (27b).

Burededür kesici kâti' vü cāzz oldı gedāy
Ġanî tevānger ü zengin ü yoḥsul oldı faḳîr

Burededür kesici cāzz ü kâti' vü zengin
Ġanî tevānger ü yoḥsul gedāy u daḥı faḳîr
olsa hem tertîbi ve hem vezni şahîḥ olurdu (41b).

Uyanıklık teheccüd nevm ü ḥ'āb uyku vü bîdārî
Ne hādî reh-nümā yol gösteren ḍāll oldı hem güm-rāh

Ne bîdārî uyanıklık teheccüd nevm ü ḥ'āb uyku
Kulağuz reh-nümā hādî vü azgun ḍāll ü hem güm-rāh
olsa “uyanık” lafzı olduğı ma'lûm olurdu (28b-29a).

²⁶ Yazmada sehven “بلف” yazılmıştır.

Serāy ev ḥāne çardağ ğurfe eyvān beyt ü vervāre
Rübū´ köşk kâḥ u şadr u āb-ı rû hem yüz şuyıdur cāh

Serāy u rib´ u beyt ev ḥāne çardağ ğurfe vervāre
Hem eyvān köşk kâḥ kaşr āb-ı rû yüz şuyıdur hem cāh
olsa maḥallinde olurdu (28b).

Dırāz aṭvel uzun pehnā kaşır ebraş aladur pīs
Müdevver gird degirmidür ´arīz inlü kışa kütāh

Dırāz aṭvel uzun pehnā ´arīz inlü degirmi gird
Müdevver ebraş u pīse ala kışa kaşır kütāh
olsa bī-kuşūr olurdu (29a).

Dürüd oldı esenlik bil bi-dān a´lem selām al ḥuz
Sitān isma´ işit bi-şnev bilen ḥoşca ḥabīr āgāh

Sitān al ḥuz selām oldı esenlik hem dürüd a´lem
Bi-dān bil bi-şnev işit isma´ vü bilen ḥabīr āgāh
olsa bilinürdi (27a).

Dehenhā çeşmhā gözler ağızlardur ´uyūn ebşār
Ağız fem fevh dehen lebhā dudaklardur şefāh efvāh

Dudak lebdür şefe gözler ´uyūn u çeşmhā ebşār
Ağız oldı dehen fem fevh ü cem´i oldı hem efvāh
olsa her kelime maḥallinde olurdu (29b).

Ne yemm ü baḥr deñiz kulzüm oldı deryā göl
Kuyudur res ü çeh ü bi´r ü āb-gīr ü gādīr

Ne yemm ü baħr deñiz ƙulzüm oldu deryāçe
Ƙuyu vü bi'r ü çeh ü göldür āb-gīr ü ğadīr
olmaƙ lāzımdur (43b).

2.10. Ansiklopedik ve Tarihî Bilgiler

Şārih, şerhini zenginleştirmek için kelimelerin anlamlarını vermenin yanı sıra tarihî kişiler ve olaylar, ülkeler, ünvanlar, coğrafi hadiseler gibi bazı ansiklopedik sayılabilecek bilgiler de verir.

Coğrafi bir hadise olan “şebnem” hakkında verdiği bilgi şöyledir:

Şebnem, fetħ-i şīn-i mu'ceme ve nūn'la Fārisīde “çiy” ma'nāsınadur ki gicelerde havādan hāşıl olup evrāƙ u eşcār u nebātātı ışladur (38b).

Muhyiddin İbni Arabî (öl. 1240)'nin hayatı ve düşünceleri hakkında genişçe bilgi verilir:

Şeyħ Muħyi'd-dīn bin 'Alī bin Muħammed bin 'Arabī eṭ-Ṭā'ī el-Endelūsī el-Mürsī ?²⁷ Akdeniz kenārında Mürsiye nām şehirde beş yüz altmış²⁸ Ramazān'ınun yigirmi yedinci günü dünyāya gelüp sinni yetmiş sekiz seneye bāliĝ olduĝda Şām'da Şalihiyye nām nāhiyede altı yüz otuz sekiz Rebū'l-Evvel'inun yigirmi ikinci günü²⁹ vefāt eylemişdir. Maĝrib diyārında görüp taħşīl-i 'ulūm ve tekmīl ? idüp mücāhede ile merātīb-i 'āliyyeye nā'il oldu. Ba'dehu Ħicāz'a gelüp Ħarameyn-i Muħteremeyn'de niçe müddet iĝāmetden sonra Şām'a vardı. 'Aşırında keşret-i te'lif ve ƙuvvet-i ƙudsiyye ile meşhūr olup “Şeyhū'l-Ekber” laĝabı-yla iştihār bulmuşdı. Ba'zı mü'ellefātında vāridātı vahdet-i vücūd meslegi iştihālı üzere ƙaleme getürüp ekser ?³⁰ üzere rāciħ ve ĝālib olmaĝla sonra gelenlerin ƙıl ü ƙāline mü'eddī olup şānında ihtilāfa düşdiler. Redd-i hafif ile iktifā idenler zarar görmedi belki müşāb oldu ve ba'zılar murādını anlayup yāħud zāhir hāliline nazaran hūsn-i zann idüp inkār itmediler. Mevlānā Cāmī (öl. 1492) bu mes'eleyi bir risālesinde mufaşşal ve meşrūh beyān eylemişdir ve bir fırka mü'ellefātına bakup redd ve ƙabūl ile muƙayyed olmadılar. Şeyħ'den telemmüz idenlerden Şeyħ Şadrū'd-dīn Ƙonevī (öl. 1274)'nün bizden sonra (40a) Şeyħ'ün ve bizüm kitāblarımızdan herkes istifāde hevesin ?³¹ ekser-i nāsdan ol bāb mesdüddur diyü vaşiyyeti ihtilāfa düşdükleri kelimāt müevvel? olduĝına delālet ider. 'Āmme-i mü'minīn hāliline münāsib olan budur ki ?³² mertebesine degül ise ol maĝāmdan dem urmayup kendini şā'ibe ve şübhe ve daħl ü ta'arruz varĝalarına düşürmeye, hūsn-i zann itmedükleri taĝdīrce sü'-i zann meslegine gitmeye. Nāzım-ı merħūmuĝ (Mustafa bin Osman Keskin) tenbīhi budur ki ?³³ 'aĝluĝ ?³⁴ taşra olanları redd ü ƙabūl ile ?³⁵ terk eyle ki sü'-i zanna giriftār olmayasın (39b-40a)...

²⁷ Yazmada siliktir.

²⁸ M 1164/65.

²⁹ M 11 Ekim 1240.

³⁰ Yazmada siliktir.

³¹ Yazmada siliktir.

³² Yazmada siliktir.

³³ Yazmada siliktir.

Hız. Ebu Bekir hakkında genişçe bilgi verilir:

‘Atîk, “eski” ve “âzâdlı” ma’nâsınadır. Hazret-i Şiddîk’a itlak olunması Resûl-i Ekrem şalla’llâhu ‘aleyhi ve sellem “ente ‘atîku mine’n-nâr”³⁶ buyurdıkları içündür dimişler. İsm-i şerîfleri ‘Abdu’llâh ve künyeleri Ebû Bekr’dür. Pederlerinin ismi ‘Osmân ve künyesi Ebî Kuḥāfe’dür. Pederleri sinn-i kebirde İslâm’a gelmişdür ve hazret-i Şiddîk Resûlu’llâh’dan yüz kırk iki hadîs-i şerîf rivâyet buyurmuşlar. Faḥr-i Kâ’inât ‘aleyhi efdalü’ş-şalavât ve ekmelü’t-taḥiyyât dâr-ı âhirete intikâl buyurdıklarında halîfe olup iki sene üç ay sekiz gün hilâfetden sonra sinn-i şerîfleri altmış üç seneye bâliğ olduğda ‘âzim-i dâr-i cinân olmuşlardır. Zamân-ı hilâfetlerinde on iki tâ’ife irtidâd ve da’vâ-yı nübüvvet iden Tuleyḥa bin Hüveylid Esedî’ye mütâba’at itmeleriyle Hâlid bin Velîd üzerlerinde irsâl olunup ekser katlı idüp Tuleyḥa firâr itmekle sâ’irleri şeref-i İslâm ile müşerref oldılar ve da’vâ-yı nübüvvet iden Müseylemetü’l-Kezzâb Yemâme’den ḥurûc itmekle yigirmi biñ mükdârı ‘asker-i zafer-reh-berle Hâlid bin Velîd’i irsâ buyurdılar. Gürûh-ı füccârı târ-mâr idüp hazret-i Vaḥşî ki kable’l-İslâm hazret-i Hamza raḍıya’llâhu ‘anhuḡ şehâdetine sebep olmuşdı, Müseyleme’nün şadrına ḥarbe ile urup revân-ı cânib-i nîrân eyledi (8b).

Hız. Peygamber ile Hız. Ebu Bekir’in Mekke’den Medine’ye hicretleri sırasında saklandıkları mağara hatırlatılır:

Ġâr, ‘Arabîde “mağara” ma’nâsınadır. Hicret buyurdıklarında Ġârda hazret-i Resûl’e refîk olmuşlardır (8a).

İkinci halife Hız. Ömer’in halife oluşu ve vefatı hakkında kısa bilgi verilir:

Aḡsen, beşinci bâbdan ism-i tafđıldür, “ziyâde güzel” dimekdür. Hazret-i Şiddîk, sene şelâse ‘aşer Cemâzi’l-âhirün on altıncı gicesi³⁷ vefât eylediklerinde hazret-i ‘Ömer-i Fârûk halîfe olup on sene altı ay yedi gün hilâfet ve sinn-i şerîfleri altmış üç seneye bâliğ olduğda şelâse ve ‘ısrîn Zi’l-ḥiccesinün evâhîrinde şehîden ‘azm-i cennet eylediler (9a).

Üçüncü halife Hız. Osman ‘ın hilafeti ve vefatı hakkında kısa bilgi:

Hazret-i Zü’n-nüreyn hazret-i Fârûk’dan sonra halîfe olup on bir sene on bir ay yigirmi iki gün hilâfet ve sinn-i şerîfleri ‘alâ-iḥtilâfi’r-rivâyât seksen iki yâ seksen sekiz yâ toḡsan seneye bâliğ olduğda sene ḥamse ve şelâşin Zi’l-ḥiccesinün on sekizinci günü³⁸ bi’ş-şehâde ‘âzim-i dâr-ı cinân oldılar (9b).

Dördüncü halife Hız. Ali’nin hilafeti ve vefatı hakkında kısa bilgi:

Hazret-i ‘Alî kerrema’llâhu vechehu hazret-i Zü’n-nüreyn’den sonra halîfe olup dört sene toḡuz ay hilâfet ve sinn-i şerîfleri altmış üç ve bir rivâyetde yetmiş sekiz seneye bâliğ olduğda sene ihdâ ve erba’in Ramazân’ınuḡ on toḡuzunda şehîden ‘azm-i cinân eylediler. Efdaliyyetleri tertîb-i hilâfetleri üzeredür (9b).

³⁴ Yazmada siliktir.

³⁵ Yazmada siliktir.

³⁶ “Sen cehennemden azat olmuşsun.”

³⁷ M 17 Ağustos 634

³⁸ M 17 Haziran 656

Hız. Ali'nin ismini annesinin koyduğu hakkında bilgi verilir:

Hayder, 'Arabîde "arslan"a dirler. Hazret-i 'Alî kerrema'llâhu vechehu hazretlerine vâlideleri tesmiye eylemiş, ba'dehu pederleri taşrada bulunmağla geldikte tebdîl ve 'Alî tesmiye eylemiş. Nitekim "ene'llezî semmetnî ümmî Haydara"³⁹ buyurmuşlar (8a).

Hız. Ali'nin çocukları olan Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin hakkında kısa bilgi:

Hazret-i Hasan rağıya'llâhu 'anh otuz yedi yaşında iken halîfe olup yedi aya karîb hilâfet ve ba'dehu ferâğat idüp hazret-i Mu'âviye rağıya'llâhu 'anha teslîm eylediler... Otuz sene hazret-i Hasan rağıya'llâhu 'anhu hilâfeti ile tamâm oldu. Ba'dehu sinn-i şerîfleri kırk beş seneye bâliğ olduğda mesmûmen 'azm-i cennetü'l-me'vâ eylediler ve hazret-i Hüseyin rağıya'llâhu 'anh sinn-i şerîfleri elli yediye bâliğ olup ... şehîden 'âzim-i dâr-ı cinân oldılar (10a).

Çin hakkında kısa bilgi verilir:

Çin, ser-hadd-i Hind'de bir 'âzîm şehrdür, "Nigâr-hâne" dirler bir kilisesi vardır. Ol memleketde olan üstâd nakkâşlar her biri kendi istihrâc eylediği nuķuş ve eşkâl-i ğarîbeyi anda nakş eylemişdür (16b).

"Han" kelimesi hakkında bilgi verilir:

Han, Fârisîde 'umûmen pâdişâh ve vezîr ma'nâsına ve "hâkan"dan muhtaşaran olmak üzere Türkistân pâdişâhlarına dirler (40b).

Padişahların oturduğu tahtların tahtadan yapıldığı için onlara "taht" denildiğine dikkat çekilir:

"Taht" dağı Fârisîdür, ağacdan olmak şartdur. Yaşşı ağaca tahta dinildiği taht-ı mezbûra intisâbı i'tibârı-yladur (41b).

SONUÇ

Türk edebiyatında önemli bir yer tutan manzum sözlüklere yazılan şerhlerden biri olan *Şerh-i Lügat-i Keskin*, Denizlili Mustafa bin Osman Keskin'in kaleme aldığı *Manzûme-i Keskin*'e yapılmış şerhtir. Eserin, şimdiki bilgilerimize göre *Manzûme-i Keskin*'e yapılan tek şerh olmasının yanında, tek nüshası tespit edilebilmiştir. Bu nüsha da sondan oldukça eksiktir. Şârihin adına ve eserin yazılış tarihine ulaşamamıştır. Bir "dibace" ve beş sözlük bölümünden oluşan eser, diğer manzum sözlük şerhlerinde olduğu gibi vezin ve kelimelerin okunuşları, anlamları, müştakları, çokluk şekilleri, kemmiyyet ve keyfiyyetleri vb. izah edilmiştir.

Şerhin diğer bir özelliği, şârihin zemin metne olan teklif ve eleştirileridir. Bu durumu şârih, nâzımın (Mustafa bin Osman Keskin) yazdığı bazı beyitlerin yerine "Bu manzûmede mezkûre muhâlif olan ebyât tebdîl ve tertîb-i mezkûr üzere tahtır olunmuşdur." şeklinde belirterek daha doğru olacağını düşündüğü beyitleri teklif eder. Bu teklif ve eleştiriler metinde "Olsa bilinürdi; olsa rüşen olurdu; bî-kuşur olurdu; her kelime maħallinde olurdu; olmak iktizâ ider; olsa tertîbi kavî olurdu; dise evlâ olurdu; okıyan

³⁹ "Annem bana 'Haydar' ismini vermiştir."

anlamak mümkün olurdu; olsa lafza, ma'nāya muṭābık olurdu; olsa ma'nası āşikār olurdu; olmaduḡca mübtedī biḡ yıl baḡsa fehm idemez; olsa büyük ve küçük fehm iderdi; olsa şavāb olurdu; olsa hem tertībi ve hem vezni şahīḡ olurdu" şeklinde yer almakta ve bu şekilde verilen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarının daha rahat bulunacağı, beytin içerisindeki dizimlerinin daha düzgün olacağı belirtilmektedir.

İncelediğimiz eseri kıymetli kılan bir diğer özellikse şerhe esas alınan manzumeye *Manzûme-i Keskin*'in hiçbir nüshasında rastlanmamış olmasıdır. Şerhteki beyitler, beyitlerin yerleri, beyitlerdeki kelimeler ve bahir adları *Manzûme-i Keskin*'in nüshalarından çok farklıdır. Bu durum, akla eserin ilk önce söz konusu sözlüğün başka bir nüshasının şerhi olduğu; şârihin Mustafa bin Osman Keskin adına yeni bir nüsha kaleme aldığı veya eserin başka bir manzumenin şerhi olduğu ihtimallerini getirmektedir. Bu ihtimallerden inceleme bölümünde belirtildiği gibi ilk ihtimalin doğru olduğu, yani eserin, söz konusu sözlüğün başka bir nüshasının şerhi olduğu bu yazıda delilleriyle ortaya konmuş olmaktadır. Ayrıca bu yeni nüshada manzumenin adı *Manzûme-i Keskin* değil, *Mefâtihü'l-Hikem* olarak verilmiştir. İlk defa olarak bu şerhte ya Mustafa bin Osman Keskin veya bir müstensih tarafından zemin metnin adı farklı verilmektedir. Dolayısıyla şerhin söz konusu manzum sözlüğün bilinmeyen bir nüshasını da ortaya çıkartmış olması incelenen metnin kıymetini de artırmış olmaktadır.

Şerhteki *Dakâyıku'l-Hakâyık* (Kemâl Paşazâde), *Divan* (Kemâl-i Hucendî), *el-Kitâb* (Sîbeveyhi), *Gülistân* şerhi (Sûdî-i Bosnevî), *Hâşiye-i Keşşâf* (Teftâzânî), *Ferheng-i Şu'urî* (Şu'urî Hasan Efendi), *Emsile Şerhi* (Dâvud-ı Karsî), *Risâle-i Arûz* (Reşîdüddîn-i Vatvât), *Vasiyet-nâme* (Takiyüddin Mehmed Birgivî), *Cinânü'l-Cinâs fi- 'İlmi'l-Bedî'* (Safedî) gibi kaynakların varlığı da esere zengin bir kültürel görünüm vermiştir.

KISALTMALAR

C: Cilt

öl.: Ölüm

M: Miladi

s.: sayfa

TDVİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Yay.: Yayımlı

KAYNAKÇA

Akman, S. (2002). *İbni Kemal'in 'Dakâyıku'l-Hakâyık'ı (79b-151a)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi (tez erişime kapalıdır), Ankara.

Arslan, A. T. (2012). Vasiyetnâme. *TDVİA*, (42. cilt), s. 556-558.

Ateş A., Tarzî A. (1962). *Farsça grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Cinânü'l-Cinâs, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 878.

Çelebi, İ. (2022). Kemalpaşazâde. *TDVİA*, (25. cilt), s. 245-247.

- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durmuş, İ. (2008). Safedî. *TDVİA*, (35. cilt), s. 447-450.
- İnce, A. (2015). *Ni'metullâh Ahmed, Lügat-i Ni'metullâh*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, A. (2002). *Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.
- Kılıç, A. (2009). *Mustafa bin Osman Keskin, Manzume-i Keskin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kültürel, Z. (2008). *Galatât sözlükleri*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Manzûme-i Keskin*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1908.
- Manzûme-i Keskin*, Millet Kütüphanesi, AEmnz1275.
- Nazîre-i Tuhfe-i Şâhidî*, Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, BY00006088/1.
- Özbalıkçı, M. R. (2009). Sibeveyhi. *TDVİA*, (37. cilt), s. 130-134.
- Özen, Ş. (1994). Dâvûd-i Karsî. *TDVİA*, (9. cilt), s. 29-32.
- Özen, Ş. (2011). Teftâzânî. *TDVİA*, (40. cilt), s. 299-308.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Kattı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahinoğlu, M. N. (2022). Kemâl-i Hucendî. *TDVİA*, (25. cilt), s. 226.
- Şerh-i Lügat-i Keskin*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 19 Hk 1911.
- Şükûn, Z. (1984). *Farsça-Türkçe Lügat-Gencinei Güftar-Ferhengi Ziya*. (3. cilt), İstanbul: Millî Eğitim Basımevi Yayınları.
- Topal, M. (2013). *Dekâyıku'l-Hakâyık (İnceleme-metin)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. Kahramanmaraş.
- Tuhfe-i Keskin*, Süleymaniye Kütüphanesi, 07398-001.
- Turan, M. (2023). *Abdurrahmân-ı Hâkî, Savgu'l-Me'âl Fî-Neşri Nazm-ı Le'âl (İnceleme-metin dizin)*. Ankara: Kurgan Edebiyat.
- Uzun, A. (2013). *Lütfullah bin Ebu Yûsuf el-Halîmî, Lügat-i Halîmî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yılmaz, O. (2012). *Sûdî-i Bosnevî, Gülistân Şerhi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yılmaz, O. (2019). *Şu'urî Hasan Efendi, Lisânü'l-Acem Ferheng-i Şu'urî*. (4. cilt). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ŞARH-I LUGAT-I KESKIN FROM POETIC DICTIONARY COMMENTARIES

ABSTRACT

Poetic dictionary, arud meter, grammar, rhetoric, cultural teaching, etc. It is written especially for the development of young children in their educational life. It is known that various commentaries were written over time on poetic dictionary, which generally appeal to everyone and have an important place in Turkish culture and literature. It can be said that these commentaries, in the most general sense, have a greater importance in cultural transmission than poetic dictionary. Because the language, literature and cultural treasures contained in these commentaries, which are like textbooks, have been added to the information in verse dictionaries and have formed an important part of Turkish literature. Poetic dictionary it has played important roles in the cultural and scientific development of students/readers. One of these commentaries is *Manzume-i Keskin*, written in three languages by Mustafa bin Osman Keskin from Denizli. This poem, written in parallel with *Tuhfe-i Şâhidî*, was written in the 18th century. This commentary, named *Şerh-i Lügat-i Keskin*, is the only commentary made on *Manzûme-i Keskin*, according to our current knowledge. As a result of catalog studies, only one copy of the work was found. In this copy, which is quite incomplete from the end, the name of the commentator and the date of writing of the work could not be found. The work, which consists of a preface and five dictionary sections, explains the pronunciation of words, their meanings, assumptions, plural forms, quantity and quality, etc. topics have been discussed. It is noteworthy that in the background text the name of the poem is given as *Mefâtihü'l-Hikem* instead of *Manzûme-i Keskin*. Another feature of the commentary is the multitude of suggestions and criticisms made by the commentator towards the background text. The commentator suggests couplets that he thinks are correct, instead of some couplets written by the poet (Mustafa bin Osman Keskin). It was thought that the Turkish equivalents of the Arabic and Persian words given in this way would be found more easily and their order in the couplets would be more accurate. The background text does not resemble any *Manzûme-i Keskin* copy. In other words, it differs from other copies with many differences. In the light of the information given in the commentary, there is no doubt that the poem belongs to Mustafa bin Osman Keskin. Therefore, we see that the commentary was built on a copy of *Manzûme-i Keskin* that could not be identified in the catalogues. These and some other features increase the value of the text examined. In this article, it is aimed to introduce *Şerh-i Lügat-i Keskin*.

Keywords: Poetic dictionary commentary, *şerh-i lügat-i Keskin*, *manzume-i Keskin*.